Martebo kyrka

Karaktärisering 2021

Svenska kyrkan
VISBY STIFT

Gotlands Museum

Dnr: 2019-17
Dnr Visby stift: SS 2019-0010

Handläggare: Eva Selin, Jakob Lindblad. Arkeologi: Johan Norderäng, Per Widerström.
Fotograf: Jakob Lindblad (JL), Eva Selin (ES). Övriga fotografier anger fotograf vid bilden.
Spridningstillstånd för flygbilder, Lantmäteriet nr LM2026/111229.

© Gotlands Museum
Strandgatan 14
621 56 Visby

© Visby stift
Norra Kyrkogatan 3
621 55 Visby

Innehåll

Inledning 4
Bakgrund 4
Syfte 4
Metod 4
Visby stifts kyrkor 5
Omgivningar 7
Martebo socken 7
Kyrkomiljön 7
Kyrkogården 8
Kyrkogårdens huvuddrag 8
Historik 10
Nulägesbeskrivning 13
Kyrkobyggnaden 27
Kyrkans huvuddrag 27
Byggnadshistorik 33
Nulägesbeskrivning 48
Restaureringar 109
Arkeologi 113
Arkeologi 114
Värdering 115
Allmänt 115
Bruksvärden 117
Kyrkobyggnaden 117
Kyrkans inventarier 118
Kyrkogården 118
Händelselista Martebo kyrka 120
Lagskydd 124
Källor och litteratur 126
Otryckta källor 126
Tryckta källor 126
Kartor 126

Inledning

Bakgrund

Projektet *Karaktärisering av kyrkomiljöer* utförs av Gotlands Museum på uppdrag av Visby stift. Det bekostas delvis med kyrkoantikvarisk ersättning och påbörjades under år 2014 med en förstudie. Projektet har indelats i etapper och sista etappen beräknas vara klar vid utgången av år 2024**.**

Syfte

Syftet med projektet är att beskriva kyrkobyggnad, kyrkogård, kyrkotomt, inredning och inventarier samt deras kulturhistoriska värden på ett sätt som väcker, tillgodoser eller ökar församlingars och allmänhetens intresse.

Målsättningen är att rapporterna ska kunna användas i förvaltningen av de kulturhistoriska värdena, i handläggningsprocessen för kyrkoantikvarisk ersättning samt vid tillståndsprövning mot Kulturmiljölagen. Ett uppdaterat och fördjupat kunskapsunderlag om kyrkomiljöerna ger förutsättningar för hänsynstagande till kulturvärden, exempelvis vid långsiktig planering kring kyrkomiljöerna och under förvaltningen av dem men även i samband med förändring av kyrkorna. Arbetet omfattar de kyrkomiljöer som har det högre lagskyddet enligt Kulturmiljölagen, det vill säga omfattas av tillståndsprövning enligt kap. 4, § 3-4.

Metod

Beskrivning av kyrkomiljöerna har tagit en utgångspunkt i de vård- och underhållsplaner som togs fram av arkitekt Jan Utas 2003-2011. En stor vikt har sedan lagts vid projektets egna fältstudier på plats. Denna egensyn har haft som målsättning att notera helhetskaraktären i kyrkomiljöerna, samt spår av förändringar som har gjorts och observation av kulturhistoriska avtryck från olika tider. En viktig del av fältarbetet har varit att kunna relatera de uppgifter som finns dokumenterade om kyrkorna. Beskrivningarna bygger vidare på analyser och datasamlingar kring kyrkorna i tillgänglig litteratur samt i viss mån på egna arkivstudier. Arkiven avser främst Gotlands Museums arkiv, samt Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA) i den utsträckning som varit möjlig.

I beskrivningarna har en betoning legat på att lägga fram ett bildmaterial. Bilderna avser att likt en modell åskådliggöra kyrkomiljön ur ett rumsligt perspektiv där vissa specifika detaljer lyfts fram. Bildtexter leder vanligen in betraktaren i vad bilden förmedlar. Huvuddelen av illustrationerna utgörs av projektets egna foton från fältarbetet. Dessa kompletteras vad gäller inredning och inventarier av bilder ur Inventarieinventeringen från 1997-2010. Visby stift har tillhandahållit nytagna bilder ur luftperspektiv, tagna med drönare, samt bildsamlingar från arbetet med vård- och underhållsplanerna. Uppmätningar har hämtats ur verket Sveriges Kyrkor. Konsthistoriskt inventarium. Äldre illustrationer kommer främst från ATA (via bilddatabasen Kulturmiljöbild) samt Gotlands Museum, dels från bildarkivet (via Collective Access), dels i några fall från ännu ej arkiverade bilder från byggnadsvårdsverksamhet ca 2000-2020. Äldre teckningar kommer från Uppsala universitetsbibliotek (via Alvin) eller andra samlingar. En särskild sammanställning har också gjorts av arkeologiska utgrävningar och fynd i kyrkor och på kyrkogårdar. Materialet bygger främst på Riksantikvarieämbetets fornminnesregister samt rapporter i Gotlands Museums arkiv.

Vid värderingen av kyrkomiljöerna har hänsyn tagits till Svenska kyrkans modell för identifiering av kulturvärden. De gotländska kyrkorna förenas av drag som samtidigt i hög grad särskiljer dem från många av landets övriga kyrkor med motsvarande roll som sockenkyrka. Vid såväl analysen som värderingen har en strävan varit att lyfta fram kyrkomiljöerna utifrån frågor som inte bara är relevanta ur ett gotländskt sammanhang utan även i förhållande till kyrkomiljöer i landet i stort. Frågeställningarna har främst rört sig kring ett för historiska kyrkomiljöer etablerat antikvariskt förhållningssätt med inriktning mot konst- och kulturhistoriska och byggnadsarkeologiska perspektiv och mot upplevelsevärden med arkitektoniska, konstnärliga och historiska inriktningar. Hänsyn till teologiska, kyrkohistoriska, personhistoriska och socialhistoriska perspektiv på kyrkorummet finns med i bakgrunden.

En strävan har varit att finna bra arbetsmetoder för att lyfta fram bruks- och upplevelsevärden på ett tydligare sätt än i tidigare tillämpade modeller från andra stift. Det har skett genom att frågeformulär placerats ut i vissa av kyrkorna där besökare kunnat svara på hur de upplever och använder kyrkomiljön. Intervjuer har även gjorts med företrädare för pastorat och församling.

Visby stifts kyrkor

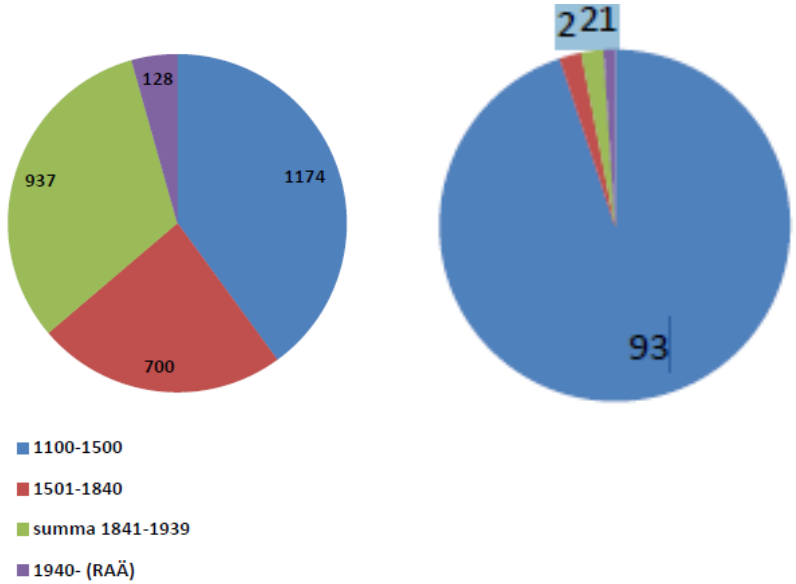
Inom Visby stift finns, förutom domkyrkan, 91 medeltida sockenkyrkor som är i bruk och tillhör Svenska kyrkan. Därtill finns ett par mindre och yngre kyrkobyggnader, såsom Hallshuk och Gnisvärd kapell, byggda som fiskarkapell, den som metodistkapell byggda Hamnkyrkan i Klinte och den moderna Visborgskyrkan, byggd som distriktskyrka i Visbys yttre stadsdelar.

Alla Visby stifts medeltida kyrkobyggnader är uppförda och ombyggda under en kort och intensiv byggnadsperiod som varade från 1100-talet fram till omkring 1350. Detta möjliggjordes av den omfattande handel Gotland haft under flera hundra år i Östersjöregionen. Efter 1350 skedde en kraftig nedgång i den gotländska ekonomin vilket ledde till att kyrkobyggandet helt avstannade på landsbygden och i Visby under 1400-talet. En ekonomisk nedgångsperiod och reformationstidens reduktion av kyrkans tillgångar under 1500-talet gjorde att flera kyrkor i Visby och tre sockenkyrkor på landsbygden och några kapell övergavs, i dag ruiner, flitigt använda för friluftsgudstjänster.

Efter en viss ekonomisk återhämtning under 1600-talet gjordes insatser för kyrkobyggandet. Tak och tornhuvar sågs över, inredningen förnyades och några fiskelägen försågs med kapell. 1800-talet, som på fastlandet innebar att små medeltida kyrkor revs och ersattes av större, begränsades på Gotland till några ombyggnader samt att många kyrkor fick sakristia och större fönster. Under 1800-talets slut och början av 1900-talet drog en ny våg av kyrkobyggande över ön för frikyrkliga församlingar eller inomkyrkliga föreningar, antingen byggda som små missionshus i trä och med vissa kyrkliga drag, merparten sålda och ombyggda till andra ändamål, eller också som stora murade kyrkor inne i Visby. Det kom att dröja fram till omkring 1960 innan några nya kyrkor byggdes i Svenska kyrkans regi på Gotland. På 1980-talet och senare tillkom kyrkor för andra samfund, som den första katolska kyrkan efter medeltiden och nya frikyrkor.

De gotländska medeltida kyrkorna har som helhet förändrats ytterst lite sedan medeltiden. I huvudsak är det interiören som förändrats. Under 1600-talet tillkom predikstolar, fast bänkinredning som ännu ofta är bevarad, altaruppsatser i sandsten eller trä, allt i senrenässans eller barockstil. Under 1700-talet insattes nummertavlor och inte sällan en vägg för att avbalka kyrkans västra del till sädesmagasin. Väggarnas kalkmålningar kunde ersättas av ett nytt måleri anpassat till tidens anda. 1700-talets slut och 1800-talet innebar ofta läktarbyggen, orglar och att

hela rummet kalkades vitt samt att nya fönster togs upp för att släppa in mer ljus enligt nyklassicismens ideal. 1900-talet har präglats av restaureringar, som innebar en förnyelse med inriktning på äldre konst och att pedagogiskt visa kyrkorummet ur dess olika sidor. Medeltida kalkmålningar frilades liksom 1700-talsinredningens rika färgsättning, dolda av senare övermålning. Medeltida skulptur lyftes ned från vinden och ställdes åter upp i kyrkorummet. Läktare och magasinsväggar har rivits. Vår tid har inneburit att ytor och material konserverats men också att med olika medel skapa naturliga platser för förvaring som följd av vidgade krav på kyrkorummet och dess användning.

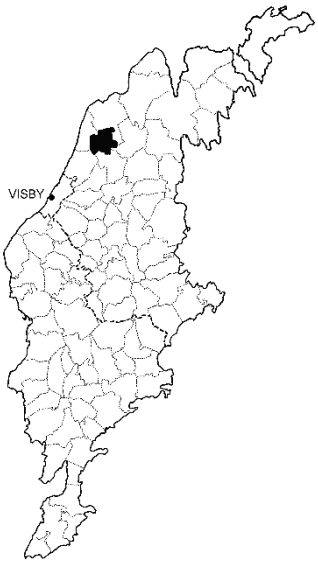

Figuren till vänster beskriver byggnadsperioden för kyrkor i riket, figuren till höger visar Visby stift. Blått avser bevarade medeltida kyrkor.

Omgivningar

Martebo socken

Martebo kyrka ingår i Norra Gotlands pastorat. Den är belägen på nordvästra Gotland, ca 22 km från Visby. 2020 var antalet invånare i Martebo socken 150.

Kyrkomiljön

Martebo kyrkogård är omgiven av ett jordbrukslandskap. Kyrkogården omges av trädbevuxna marker i väster och söder. I söder ligger prästgården, uppförd på 1800-talet. Idag är den privatägd. prästgården omges av en lummig prästgårdspark där det växer många fruktträd.

Väster om kyrkogården finns ett änge och en parkeringsplats, samt skogsmark bevuxna med äldre träd. I norr ligger landsvägen nära kyrkogården. Norr om vägen ligger jordbruksbebyggelse och i öster finns bebyggelse med trädgårdar.

Kyrkomiljön i Martebo fotograferad från söder 2021. Foto Pär Malmros, Visby stift.

Kyrkogården

Kyrkogårdens huvuddrag

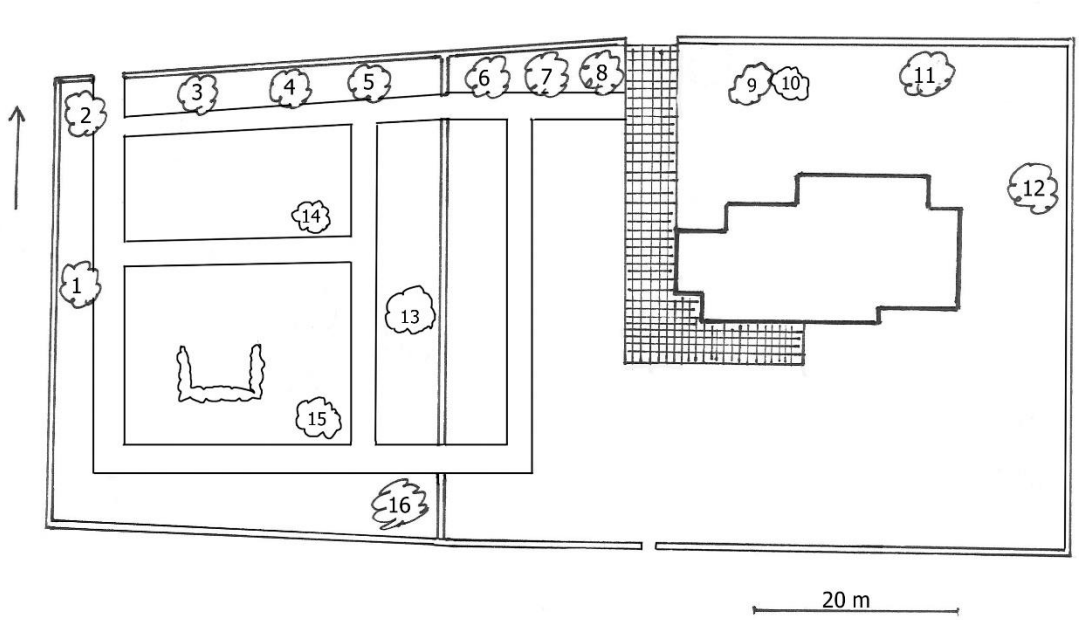
Martebo kyrkogård består av en äldre del kring kyrkan samt i väster en yngre del, invigd 1971. Kyrkogården omges av kalkstensmurar samt trädrader i öster och norr kring den äldre kyrkogården och en trädrad längs den yngre delens norra mur. De flesta gravarna är koncentrerade söder och sydväst om kyrkan. På den yngre kyrkogården finns en minneslund.

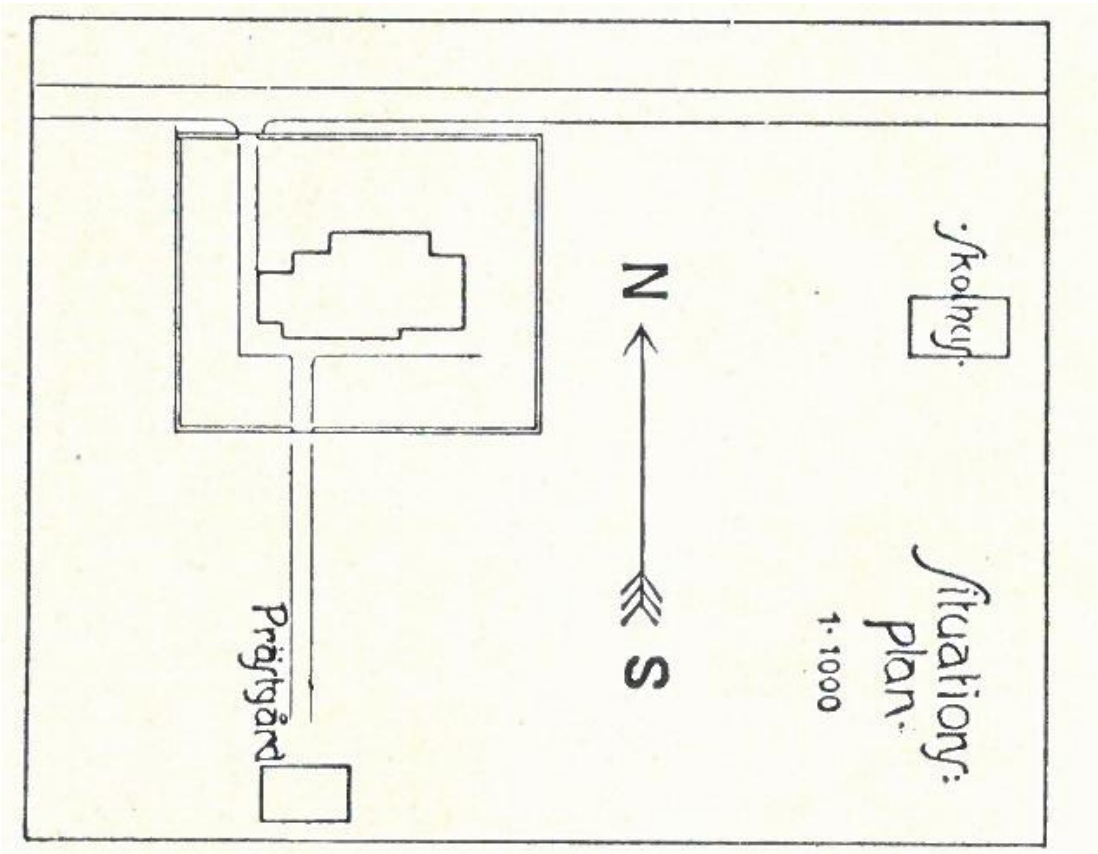
Martebo kyrka och kyrkogård fotograferad från norr 2021. I fonden syns prästgården. Foto Pär Malmros, Visby stift.

Martebo kyrka och kyrkogård fotograferad från sydost. Foto ES 2021.

Situationsplan Martebo kyrka 2013, reviderad Gotlands Museum 2021.

Situationsplan Martebo kyrka 1912. Sveriges kyrkor 1913.

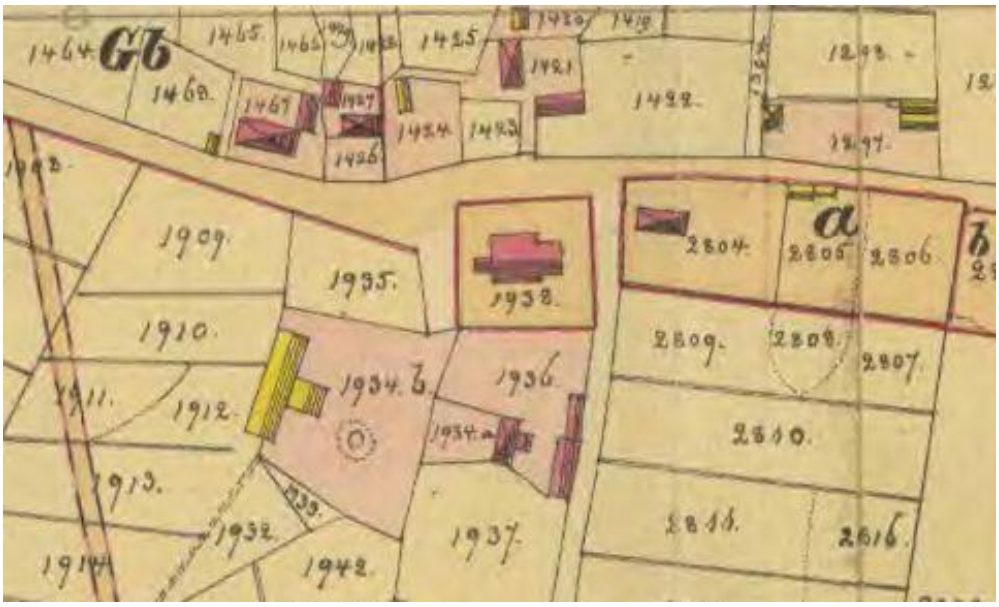
Historik

Skattläggningskartan från 1752 visar att kyrkan omges av åkermarker. Söder om kyrkan ligger prästgården. På laga skiftes karta från 1881 syns kyrkogårdens utsträckning. Sedan dess har den utvidgats åt väster.

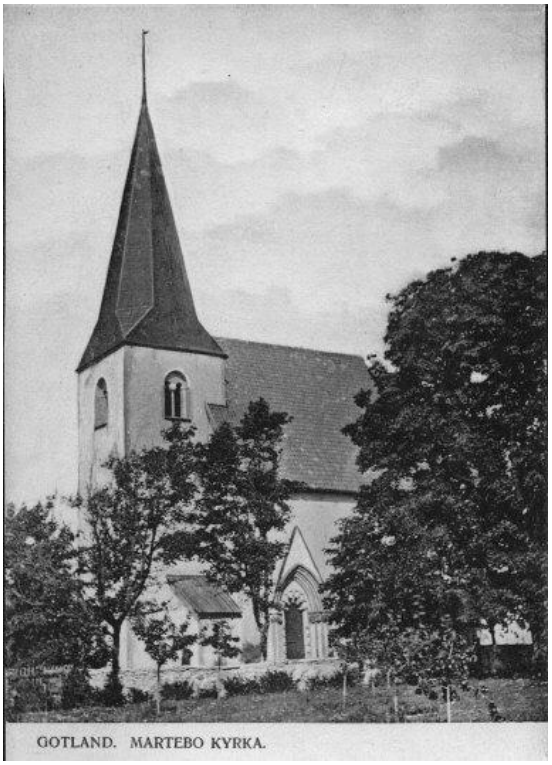
Kyrkogårdsmuren tillkom i början av 1800-talet. Dessförinnan fanns ett plank med stigluckor, troligen rödmålat. 1899 avjämnades muren. År 1851 var en intill kyrkogårdens västra gräns liggande triangel fri och öppen väg. I triangelns södra spets fanns ingången till prästgårdens park och även huvudingången till kyrkogården.

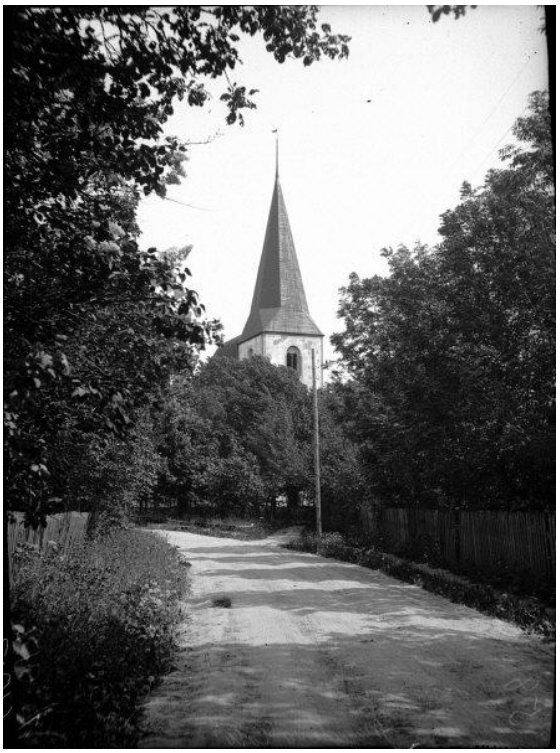
Skattläggningskarta 1752. Söder om kyrkan ligger prästgården.

Laga skiftes karta 1881. Kartan visar kyrkogårdens utsträckning innan den utvidgades.

Vykort föreställande Martebo kyrka fotograferad från prästgårdsparken i söder. RAÄ, Kulturmiljöbild.

Martebo kyrkomiljö fotograferad från väster. Foto Einar Erici 1916.

Den västra mursträckningen med större stenar i basen. Muren togs bort när kyrkogården utvidgades. Foto RAÄ, Kulturmiljöbild.

Kyrkogården söder om Martebo kyrka. Foto Sören Hallgren 1964.

Kyrkogården söder om Martebo kyrka. Till vänster ligger en grusad grav omgärdad av stenram, förr en vanlig syn på kyrkogårdar. Foto Sören Hallgren 1964.

Nulägesbeskrivning

Martebo kyrkogård består av en äldre del kring kyrkan samt i väster en yngre del, invigd 1971. Kyrkogården omges av kalkstensmurar, kring den äldre kyrkogården kallmurad och kring den yngre kyrkogården bruksmurad. Mellan den äldre och yngre kyrkogården finns en låg kallmurad kalkstensmur.

Det finns två ingångar från norr, en på den äldre kyrkogården, och en på den yngre. Ingångarna är försedda med dubbla järngrindar och fyrkantiga murade stolpar i kalksten. Det finns även en ingång med en dubbel järngrind med samma formgivning som huvudingången på den gamla kyrkogårdens södra sträckning vilken leder till prästgården. I den yngre kyrkogårdens sydvästra del finns en ingång med en enkel järngrind. Mellan kyrkogårdarnas delar finns två passager utan grindar, en i norr och en i söder.

En bred gång leder från den gamla kyrkogårdens norra grind till fram till kyrkan och vidare till den södra långhusportalen. Gången är belagd med gjutna betongplattor med frilagd ballast. På den äldre kyrkogården finns en gång med kalkstensflis som löper i nord-sydlig riktning i kyrkogårdens västra del, troligen där den tidigare västra muren låg innan kyrkogården utvidgades. Den yngre kyrkogården har ett gångsystem kring tre större kvarter, belagt med kalkstensflis. I anslutning till gångarna finns belysningsstolpar, varav tre på den äldre och tre på den yngre kyrkogården.

I den äldre delen finns rester kvar av en äldre trädkrans som utgörs av äldre hamlad lind (nr 6-8), äldre hamlad skogslönn (nr 11-12). Träden planterades troligen under senare delen av 1800-talet. I den norra delen växer en stamsyren och en syren (nr 9-10). Solitära träd saknas. Den yngre delen av kyrkogården har en trädrad längs den norra muren vid landsvägen som utgörs av medelålders hamlad lind (nr 2-5). Träden är planterade i mitten av 1900-talet. I väster finns ett prydnadskörsbär (nr 1). Centralt ligger en minneslund. Här växer också några solitära yngre träd, hagtorn (nr 13), skogslönn (nr 14) och blodbok (nr 16). (Se situationsplan s.9).

Gravar finns söder, väster och öster om kyrkan. Den norra delen av kyrkogården saknar synliga gravar. På den nya kyrkogårdens mitt är en minneslund anlagd 2000. Minneslunden omges av en häck. I dess norra del finns en yta belagd med kalkstensflis, ett litet 'altare' två ljushållare samt en bänk.

Martebo kyrka och kyrkogård fotograferad från öster 2021. Foto Pär Malmros, Visby stift.

Martebo kyrkogård fotograferad från ovan 2021. Foto Pär Malmros, Visby stift.

Den norra muren fotograferad från nordväst. Foto ES 2021.

Den bruksmurade norra muren vid den yngre kyrkogården. Foto ES 2021.

Den äldre kyrkogårdens södra mursträckning fotograferad från väster. Foto ES 2021.

Den norra och östra muren fotograferade från söder. Foto ES 2021.

Kallmurad kalkstensmur mellan den äldre och yngre kyrkogården. Foto ES 2021.

Den norra mursträckningen med huvudingången, gångsystem och belysningsstolpe. Foto ES 2021.

Avgränsningen mellan den äldre och yngre kyrkogården med en av öppningarna i den södra delen. Foto ES 2021.

Huvudingången från norr.
Foto ES 2021.

Ingången från
prästgården i söder.
Foto ES 2021.

Ingång till den yngre kyrkogården från nordväst. Foto ES 2021.

Ingång till den yngre kyrkogården från väster. Foto ES 2021.

En bred gång med gjutna betongplattor leder in till kyrkan från huvudingången i norr. Foto ES 2021.

En gång med kalkstensflis löper i nord-sydlig riktning i den äldre kyrkogårdens västra del. Troligen löpte den äldre västra muren här innan kyrkogården utvidgades. Foto ES 2021.

Gångar med beläggning av kalkstensflis i den yngre kyrkogården. Den västra delen fotograferad från sydväst. Foto ES 2021.

Kyrkogården söder om kyrkan fotograferad från väster. Foto ES 2021.

Kyrkogården söder om kyrkan fotograferad från öster. Foto ES 2021.

Kyrkogården väster om kyrkan fotograferad från söder. Foto ES 2021.

Kyrkogården norr om kyrkan fotograferad från öster. Foto ES 2021.

Kyrkogårdens nordöstra hörn fotograferat från söder. Foto ES 2021.

Kyrkogården öster om kyrkan fotograferad från söder. Foto ES 2021.

Den yngre kyrkogården fotograferad från sydväst. Minneslunden ligger centralt placerad. Foto ES 2021.

Minneslunden omges av häckar av liguster. Foto ES 2021.

Exempel på kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar

Söder om kyrkan finns ett antal högresta gravvårdar. Foto ES 2021.

Gravvård i järnkors i gjutjärn på sockel av kalksten från 1868. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin ålder och utformning. Foto ES 2021.

Två gravvårdar med kors på hög sockel. Den bakersta ett kors i sandsten från 1900. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin utformning. Foto ES 2021.

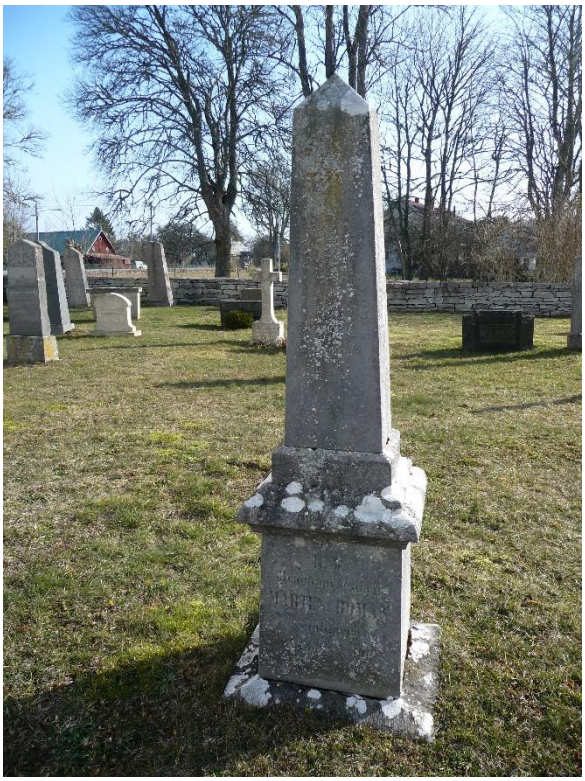
Stående gravvård i svart granit på sockel med konstmässigt utformad ovandel med kors och dekorationer från 1919. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin utformning och att den är tidstypisk. Foto ES 2021.

Gravvård i form av svart granitkors på hög sockel från omkring 1900 i en gravanläggning med fyra gravar (de övriga bakom korset). Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin ålder. Gravvårdarna är tidstypiska. Foto ES 2021.

Högrest kalkvård med profilerad ovandel från 1897. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin utformning och att den är tidstypisk. Foto ES 2021.

Gravvård i kalksten i form av en obelisk på hög sockel från 1912. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom sin utformning som är tidstypisk och ganska ovanlig på de gotländska kyrkogårdarna. Foto ES 2021.

Stående gravvård i gråsvart granit med ganska rå yta och konstmässigt utformad inskriptionstavla. Utpekad som kulturhistoriskt värdefull genom att den är tidstypisk. Foto ES 2021

En välbevarad grusad grav omgiven av stenram från 1961. Gravvården i kalksten har ett ovanligt utseende och bör utpekas som kulturhistoriskt värdefull. Foto ES 2021.

Kyrkobyggnaden

Kyrkans huvuddrag

Martebo kyrka hör till de många på Gotland som så att säga stannat i växten, det vill säga att den uppvisar ett skick som egentligen bara var en etapp mellan två medeltida byggnadsfaser i arbetet med att förnya och förstora en romansk kyrka från tidig medeltid till en högmedeltida och större gotisk kyrka. Vad gäller Martebo utgjordes den återstående etappen av att fullborda kyrkan med ett nytt torn, en åtgärd som skulle få störst verkan för exteriören, medan kyrkorummet till stora delar var fullföljt. Kyrkorummet – utom ringkammaren i väster – utgör ett gott exempel på den gotländska gotikens rum, präglat av stor höjd och rymlighet, med stora perspektivportaler och stora spetsbågiga fönster mot öster och söder, men också en påfallande slutenhet mot norr. Långhuset och koret, som kyrkan består av förutom torn och sakristia, har en ovanlig höjd, såväl ut- som invändigt, vilket överskyler det lägre tornet. Den östra ljudgluggen vetter in mot långhusvinden och tornet har inte, till skillnad från några motsvarande kyrkor på mellersta Gotland, som Sjonhem och Vänge, anordnat en klockvåning inne i huven för att lyfta klockan över taket. Utmärkande och kanske mest uppmärksammat i Martebo kyrka är annars portalernas skulpterade kapitälband. Inte mindre än tre av portalerna har sådana skulpturer, därtill står en skulpterad helgonbild i en nisch i södra långhusmuren. Kyrkan kan också uppmärksammas för den lilla murade bönekammaren, den nordligaste på Gotland i sitt slag, Kammaren omger ett så kallat hagioskop, varifrån rummets heligaste saker går att beskåda även när kyrkan är stängd och varifrån det går att osedd av församlingen följa mässan. Inne i kyrkan kan märkas en ovanlig och ålderdomlig predikstol.

Kyrkan från norr. Foto JL 2021.

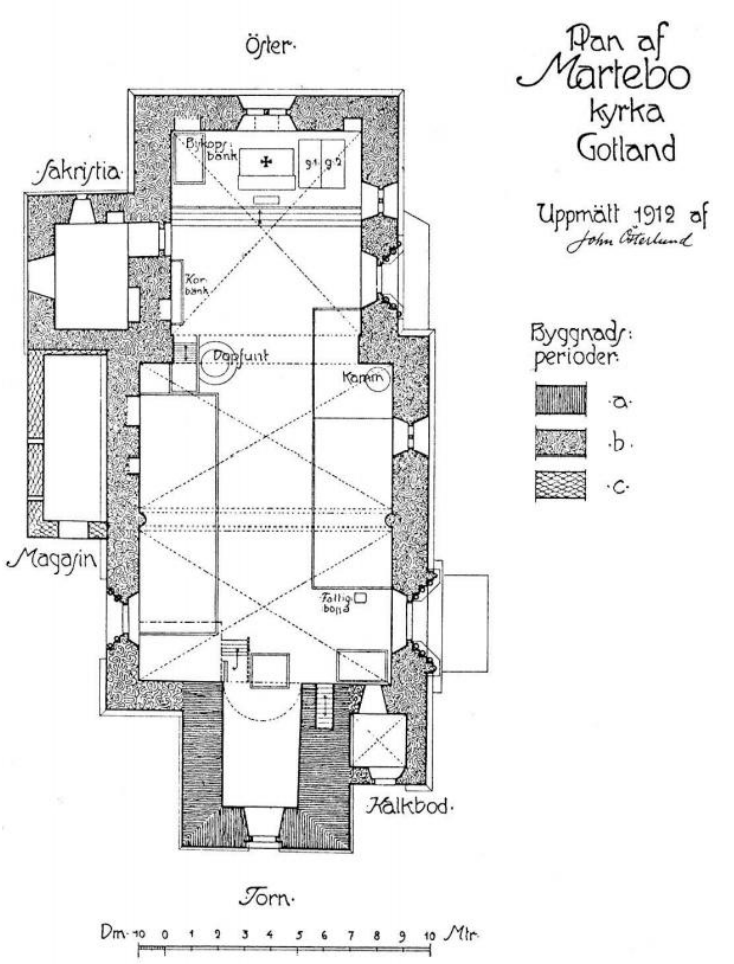

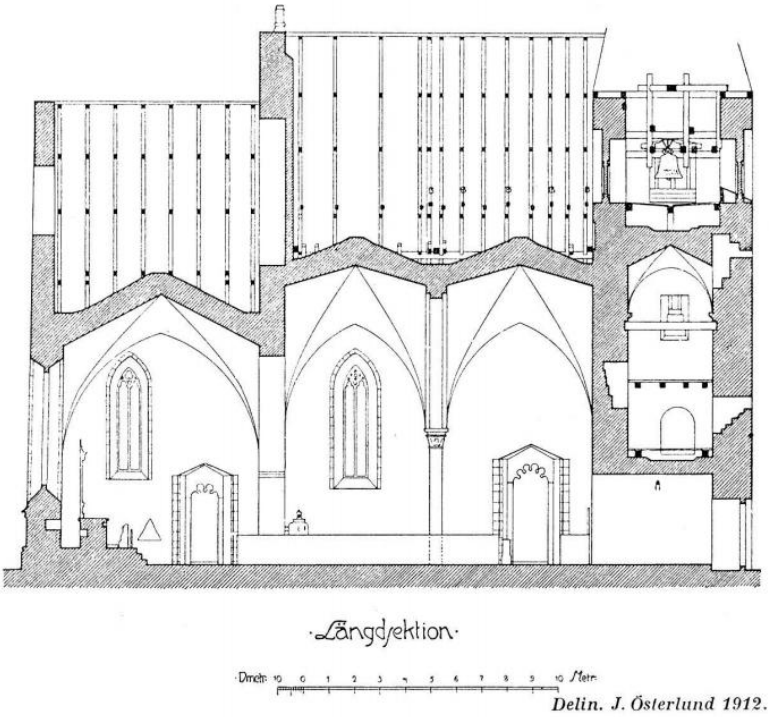

Exteriör från nordväst och sydväst. Foto JL 2021.

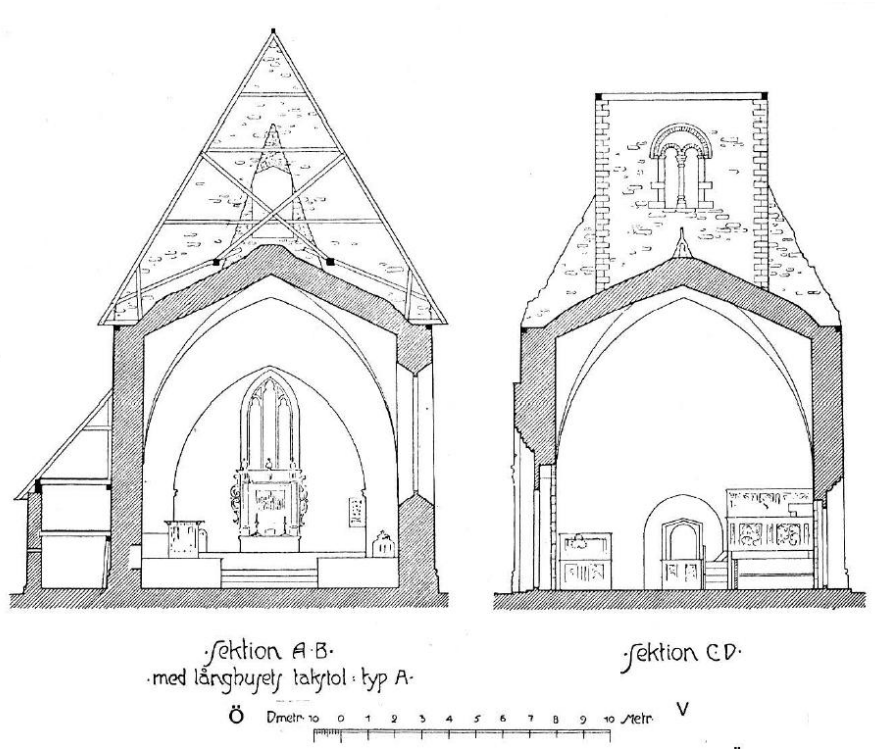

Exteriör från sydöst. Foto JL 2021.

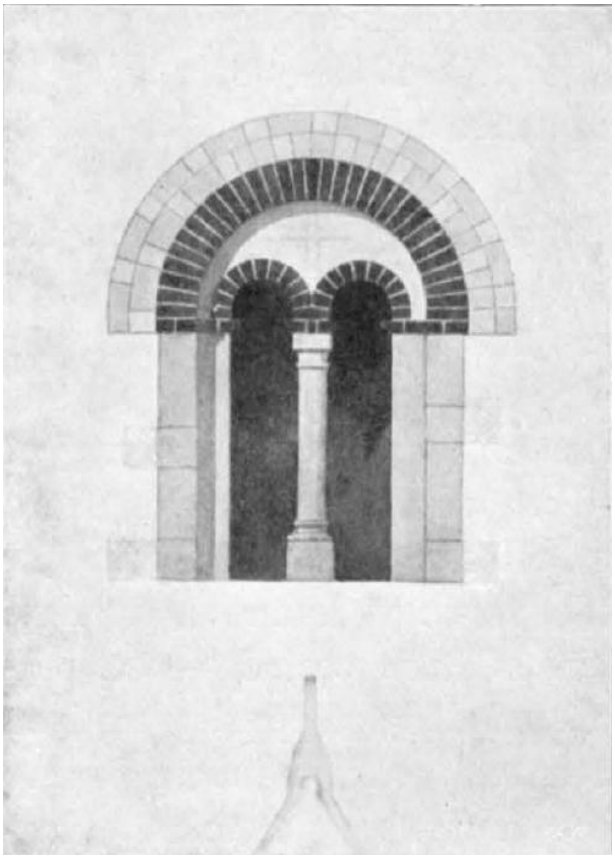

Plan. Uppmätning av John Österlund 1912. Efter Sveriges Kyrkor (3), Gotland I:1 (1914). – Byggnadsperiod a) avser tornet från 1200-talets första hälft som står kvar av den romanska kyrkan. På planen anges inte att långhusets västra gavelmur innehåller delar av det romanska långhusets västgavel, som var äldre än tornet. Period b) från 1300-talets mitt omfattar kor, långhus, sakristia och bönekammare, här kallad kalkbod. Med c) avses magasinet från omkring 1800. Inredningen tillkom under 1600- och 1700-talet och omdisponerades under 1800-talets senare del. Kaminen i sydöstra hörnet av långhuset tillkom 1909. Vid restaurering 1971-72 flyttades bänkinredningen och 1978 delades magasinet i mindre rum och fick ny ingång mott norr.

Tvärsektion av långhuset. Till vänster mot öster med sektion även genom magasinsbyggnaden. Till höger mot öster. Yttertak och tornhuv ej inritade. Dörren till torntrappan söder om tornbågen ej inritad. Uppmätning av John Österlund 1912. Efter Sveriges Kyrkor (3), Gotland I:1 (1914).

Tornets östra ljudglugg, nu dold av långhustaket. Uppmätning med rekonstruering av den på muren målade dekoren samt av det romanska långhusets tak utifrån avtryck i murverket. Uppmätning av John Österlund 1912. Efter Sveriges Kyrkor (3), Gotland I:1 (1914). Gluggens yttre båge är dock ej jämnt rundbågig, som på bilden, utan har en svagt spetsbågig form, lik de övriga ljudgluggarna.

Ovan, exteriör från sydväst på 1820-talet. Bild på pastoratets sigill från 1828, utfört av G. A. Unnerus efter egen teckning. ATA, Sveriges Kyrkors arkiv, okat. Foto JL 2019. S:t Dionysiusskulpturen återgiven tydligt. Ljudgluggarna skiljer sig från idag. Inget i murverket tyder dock på att de skulle ha haft annan form. Tornhuven är spetsigare än i dag, men det kan bero på svårigheten att fånga de rätta proportionerna i bilden. Till vänster stämpeln. Foto Danne Pe Pettersson 1998-2000, Visby stift.

Byggnadshistorik

Ett långt senare årtal 1130 är svårt att härleda och nämns i samband med traditionen att Martebo och Lummelunda kyrkor var byggda av systrarna Marte och Lomme, vilket sannolikt är en inte ovanlig efterkonstruktion för att förklara kyrkornas namn. Dock är 1100-talets förra hälft en inte orimlig tidpunkt för socknen att ha fått sin första kyrka, i så fall kanske en av trä, men inget är känt om någon sådan och varje förmodan blir en ren spekulation.

Av den nuvarande kyrkan återstår tornet från en romansk kyrka, som i övrigt ersattes av nuvarande kor och långhus under 1300-talet. Grunden av den äldre kyrkan grävdes fram vid restaureringen 1971-72 och delar av långhusets västgavel ingår det nuvarande långhusets västgavel och tornets östra mur. Kyrkan bestod av ett långhus med kor och absid i öster samt torn i väster. Kyrkan byggdes sannolikt omkring strax efter år 1200. Kvar från kyrkan finns detaljer i den nuvarande, vilket var brukligt när nya kyrkor byggdes, men delarna är inte särskilt framträdande. Portalerna till bönekammaren och in till sakristian är sannolikt byggda av delar av äldre portaler (Gerhards 2017 s. 515-519) och sakristians sockel, som är enklare än korets och långhusets, är troligen hämtad från den gamla kyrkan.

Av kyrkans höjdmått finns bevarat avtrycket från nocken på tornets östmur, strax ovanför nuvarande långhusvalvet. Att döma av äldre foton, när rummet var nedsotat av 1909 års kamin, går det dock att utläsa att delar av det äldre långhusets västgavel ingår i gavelmuren mellan nuvarande långhus och torn. Långhusgavelns röste togs, går det att se, ned ett stycke för att ge en horisontell, om än något ojämn, stötfog för tornets östmur. Ovanför denna syns tornets hörnkedjor genom putsen. Brottytor i norr och kanske söder talar för att långhusets sidomurar låg omedelbart innanför de nuvarande samt att de sträckte sig upp till valvens anfang. I linje med dessa går en horisontell linje som kan markera nivån för ett plant innertak. På samma höjd finns på tornets insida den igenmurade passagen till den tidigare kyrkvinden. Att valven reser sig från samma nivå kan tala för att de äldre murarna och bindbjälkarna mellan dem använts som stöd under valvslagningen i nuvarande långhus. Härav framgår att den romanska kyrkan förefaller relativt stor, vilket kan tala för att den fick stå kvar längre än många andra senare ombyggda romanska kyrkor. Det framgår också att den hade innertak av trä. Murverket in mot vinden synes inte varit lika slätt som det längre ner, vilket talar för att det inte var synligt nerifrån.

Att långhusgaveln kvarstår kan förklara varför det inte, som i en del andra kyrkor, inte förbereddes någon ny tornbåge i samband med det nya långhusets tillkomst, en tornbåge som sedan skulle kunna fungera med ett – säkerligen även här – planerat högre och bredare torn. Det förklarar också att torntrappan börjar från långhuset, även om det innebar att den fick tas upp genom det befintliga långhusets mur, liksom bönecellens hagioskop långt senare. På tornets norra och södra sida finns en utskjutande sten som skyddande list över under det äldre långhusets anslutande vattentak. I östra tornmuren, över det nuvarande långhusets valv framgår nocken från det ursprungliga långhuset, vars mått i höjd och bredd alltså går att rekonstruera.

Emellertid framgår det av en rekonstruktion att sidomurarna varit låga och takvinkeln hög. Takvinkeln i proportion till murhöjden påminner om den som Akebäck och Garde fått i en senare förhöjning av yttertaken. Några svaga spår i nämnda äldre foton skulle kunna vara från ett äldre tak, vars vinkel hade större likhet med de ursprungliga i de andra kyrkorna. Att långhusmurarna var låga kan också bero på att golvet idag är högre än i den äldre kyrkan. Tornets sockel är mycket låg, liksom tornportalen. Ringkammarens golv ligger ett trappsteg upp från

portalen, i stället för ner, som brukar vara det vanliga, och torntrappans dörr sitter lägre än vanligt. Det kan förefalla märkligt att taket höjdes utan att långhuset välvdes – några spår av valv framgår inte men kan såklart inte uteslutas – men varken Akebäcks eller Garde långhus välvdes.

Tornet är byggd samtidigt med långhuset, eftersom de inifrån tornet synliga murarna ligger i förband, murtrappan börjar från långhuset och tornbågen saknar skarv mot valvet bakom. Det som tillkom under första hälften av 1200-talet som ett senare tillägg till långhuset, hör till en grupp av ”pelarlika” torn (jämför Bro, Fole, Lummelunda och Hejnum) som har snarlika mått och proportioner med vertikala väggar utan någon yttre avtrappning, har en fint avvägd arkitektur med en ensam ljudglugg åt var sida och vars ringkammare öppnar sig med full bredd mot långhuset och, oftast, har en murtrappa i söder. Ett elegant exempel i Martebo är den målade omfattningen kring tornets östra ljudglugg, som har bevarats in mot långhusvinden, och utgör ett av mycket få bevarade belägg på att även kyrkornas exteriörer kunde ha målad dekor, inte bara interiörerna. Möjligen var tidsskillnaden inte stor. Sannolikt byggdes kyrkan i ett sammanhang vid 1200-talets början, även om ljudgluggarnas gotiska inslag, genom en antydan till spetsbåge och det först ett stycke in på 1200-talet introducerade teglet, kan tala för att tornets övre del fullföljdes något senare. Det skymda kryssvalvet i tornets övre del är också rikare format än tunnvalvet nere i kyrkorummet.

Efter tornets tillkomst var en nära sekellång period under vilken många kyrkor på Gotland genomgick förändringar, vilket sannolikt även torde ha berört Martebo. Långhustakets höjning har nämnts. Av dessa förändringar är dock inget bevarat utom dopfunten som kan dateras till sent 1200-tal. Under 1300-talets förra hälft genomfördes dock en omfattande förnyelse av den gamla kyrkan. Den nuvarande kyrkans kor och långhus uppfördes, synbarligen kring den gamla och invid tornet, som fick stå kvar, rimligen som ett provisorium för att sedermera ersätta det med ett nytt och större, eller höja det genom på byggnad.

Till skillnad från i Lummelunda och många andra kyrkor på Gotland byggdes kor och långhus i ett sammanhang. Det tyder på att en större byggnadskassa förelåg, kanske genom donerade medel, än i de kyrkor där förnyelsen delades upp i etapper. Den nya kyrkan försågs med tre portaler, vars rikt skulpterade kapitälband intar en särställning på Gotland, där ingen annan kyrka har fler än en eller högst två motsvarande. Kapitälbandens reliefer följer en sammanhängande berättelse om Jesu liv från Bebådelsen till Gravläggningen. Berättelsens avslutning med bland annat uppståndelsen kan ha varit avsedd att följa i västportalen.

Portalernas utförande har tillskrivits den s.k. Egypticusverkstaden, men jämförelser visar att även byggnadsdelarna i helhet och deras kalkmålningar bör ha utförts av samma verkstad. Ändå är portalerna, som så ofta när det gäller gotländska kyrkor, inte anpassade helt anpassade till omgivande socklar, och långhusportalen skär in på den märkliga nisch vars nederkant är uppbyggd av delar till solbänken i ett fönster. Långhuset övertäcks av två valv som sträcker sig mellan murarna utan mellanstöd. Den höga och eleganta triumfbågen visar att det bör ha varit den ursprungliga planen eftersom ett tvåskeppigt långhus hade framtvingat en lågt sittande konsol på över bågkrönet. Som förstärkning av sidomurarna sitter pilastrar under gördelbågen mitt på långhusväggarna, liksom i Hogrän. Att konstruktionen var välbyggd visas av att några dragstag inte behövt sättas upp.

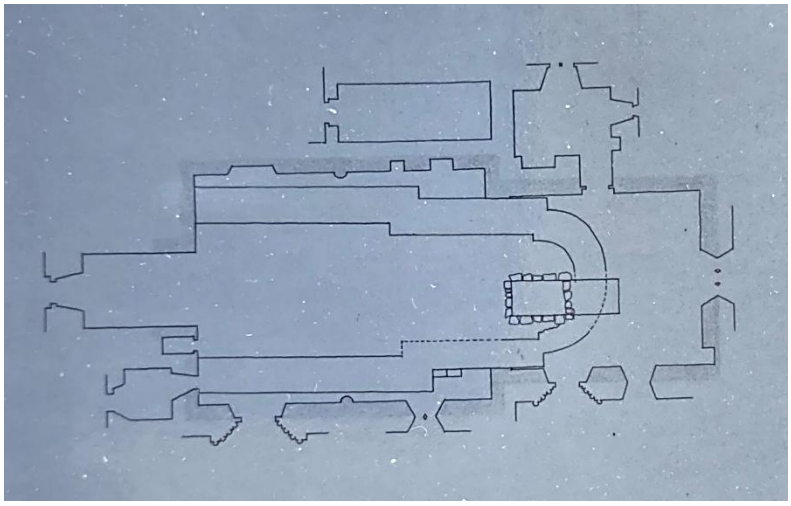
Samtida med det nya koret byggdes också en sakristia vid dess norra sida. Den har idag pulpettak, men förband saknas mellan kormuren och dess östra och (rivna) västra gavelröste, vilket kan tala

för att den ursprungligen haft sadeltak i nordsydlig riktning. I kyrkans sydvästra hörn finns en liten murad kammare kring det hagioskop (avskild tittglugg) som finns här. Från öppningen har man god vy mot den sannolikt ursprungliga sakramentsnischen norr om altaret medan den yngre nischen som anordnades i söder under 1400-talets förra hälft syns sämre, vilket skulle kunna tyda på att öppningen då hade tagits ur bruk. Placeringen följer andra kyrkor, men samtidigt torde en förutsättning ha varit att byggnadskroppen utgjorde ett provisorium i väntan på tornbygget. Gluggen torde dock vara så placerad att det hade gått att ordna ett utrymme inne i det tänkta nya tornets södra vägg, så som det är i Vall, Väskinde och Atlingbo. Samtidigt är det inte ovanligt att provisoriska anslutningar mellan byggnadsdelar i de gotländska kyrkorna utformades för att kunna fungera under lång tid, vilket för Martebo kyrkas del framgår av att långhusets socken i nordväst dragits ända fram till tornet och i sydväst omger bönekammaren som försetts med den hörnkedja som annars borde ha suttit på långhuset, dit den skulle behöva flyttas om nytt torn byggdes.

Kyrkans nya delar stod sannolikt färdiga strax innan kyrkobyggandet till stor del upphörde på Gotland vid 1300-talets mitt. När det stod klart att någon fullbordan inte var möjlig moderniserades möjligen ljudgluggarna som har en något mer spetsbågig form än den bevarade östra gluggen in mot kyrkvinden. Vid 1400-talets mitt målades en passionssvit på muren i långhuset, fattigstocken anskaffades och enligt uppgift från 1700-talet skall kyrkan haft en Birgittabild i sten, vilket förefaller mindre sannolikt, men som i så fall borde varit från 1400-talet slut eller 1500-talets början, men materialet talar för att bilden varit samtida med långhuset, före Heliga Birgittas tid, och helgonet var i så fall ett annat. Få medeltida inventarier finns bevarade.

Kyrkans inredning är ovanligt ålderdomlig, till stora delar tillkommen och bevarad från 1500-talets senare del och 1600-talets första hälft. Predikstolen från 1500-talets mitt har en ovanlig, fyrsidig form, och förefaller att fram till 1687 ha stått mitt i kyrkan på ett tidigare altare, innan det flyttades till ena sidoväggen. Från 1620-talet till slutet av 1700-talet tillkom och kompletterades bänkinredningen, som då även omfattade ett kvarter mitt i kyrkan. År 1675 tillkom altaruppsatsen och 1682 den ännu bevarade lilla läktaren. Under 1600-talets slut och 1700-talet sker flera förändringar, tillskott och ommålningar av inredningen. Under 1700-talet målades också draperier på murarna, av påträffade rester att döma. Omkring 1800 byggdes sockenmagasin längsmed långhusets norra mur. Det lades i samma taklinje som sakristian, vilken vid något tillfälle sannolikt fått pulpettak i stället för sadeltak. Magasinet slutar innan det når norra långhusportalen för att inte blockera den. Samtidigt förefaller det som att den inte användes under 1800-talet att döma av foton från seklets slut, då portalen hade höga växter framför ingången och invändigt sedan 1700-talet blockerades av ett bänkkvarter och läktare. Under 1800-talet omnämns att ringkammaren avskildes med en trävägg, till exempel vid Carl Georg Brunius besök omkring 1860.

Inre och yttre förändringar genomfördes under åren 1870-86. Ca 1910 bilades en rökkanal in i långhusets sydöstra mur upp till en skorsten, riven 1971-72 vid en inre restaurering under ledning av Åke Porne, vilken även innebar vissa ommöbleringar i kyrkorummet.

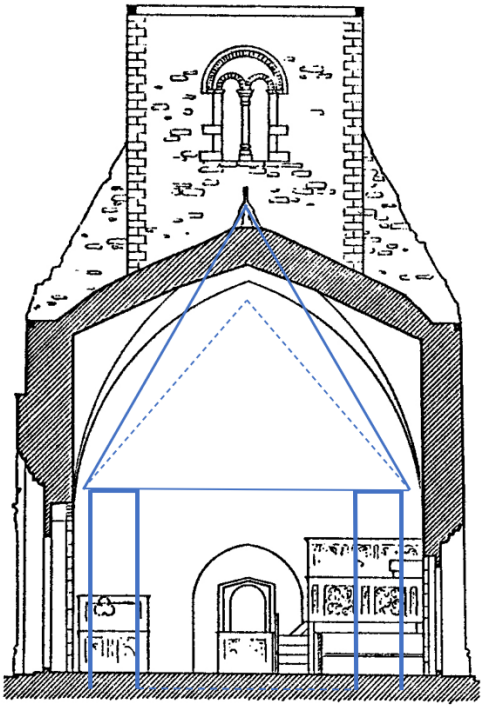
Den romanska kyrkans plan. Uppmätning från utgrävningen 1970. Gotlands Museum.

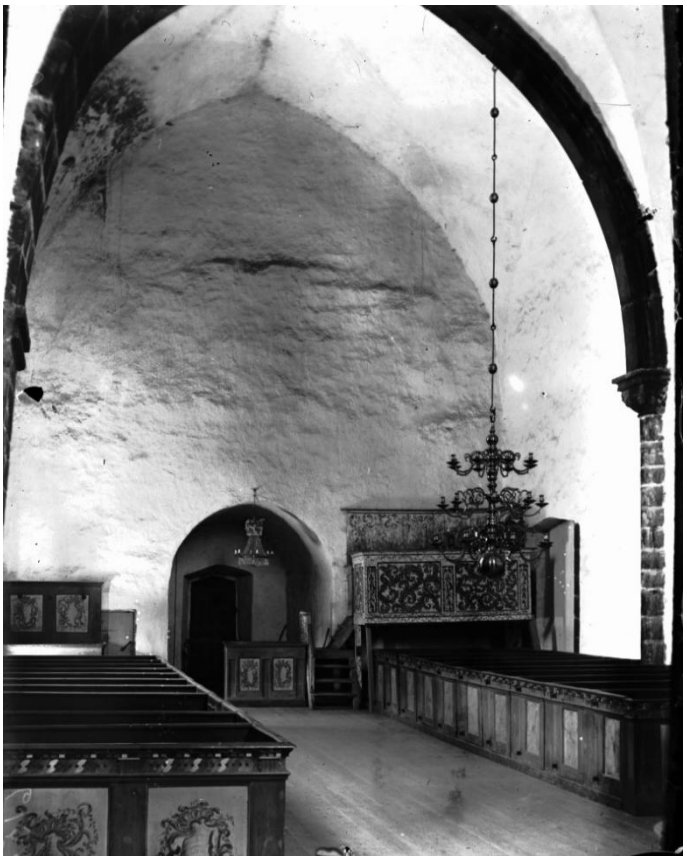

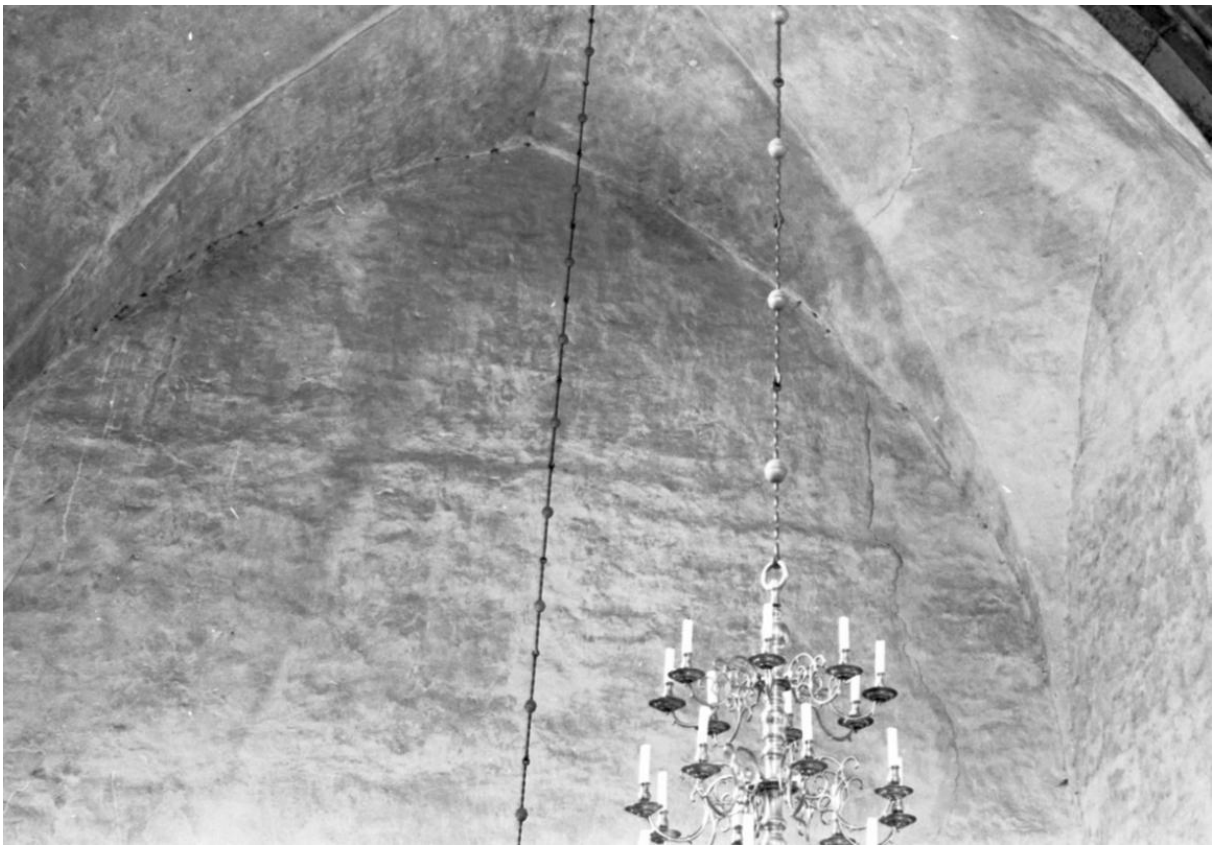

Den romanska kyrkans grundmurar. Foto 1970. Gotlands Museum.

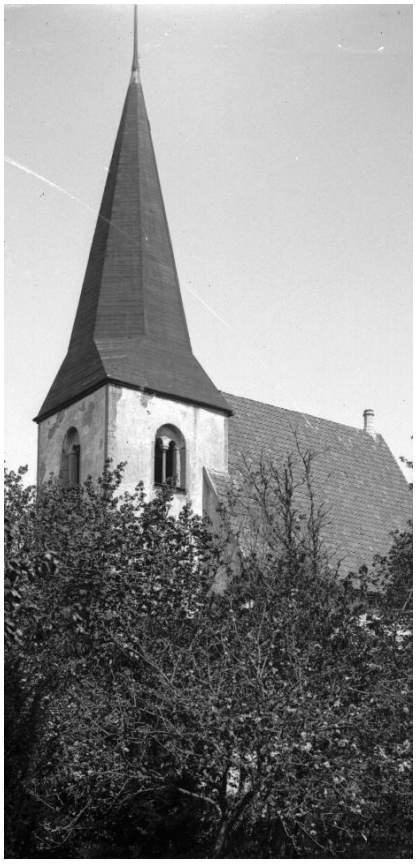
Längdsektion mot väster med den romanska kyrkans höjd rekonstruerad utifrån spår i långhusets västgavel, skönjbara särskilt på äldre bilder då sot och smuts lyfte fram ojämnheterna i murverket. Rekonstruktionsskiss JL 2021 på sektionsritningen ovan. Interiörfoton visande västmuren, ovan till vänster Einar Erici 1914, nedan Sören Hallgren 1964, ATA, RAÄ.

Kyrkan från nordväst. Detalj av foto av Anders Collberg ca 1870. Nedan t.v. exteriör från sydväst, foto ca 1900. Gotlands Museums arkiv. Nedan t.h. exteriör från sydväst. Foto Einar Erici 1914, ATA, RAÄ. Tornhuven har fått ny panel mellan 1870 och 1900 och är möjligen mindre reslig. Skorstenen har ännu inte tillkommit.

Tornet synes ha ett murverk som möjligen inte var avsett att putsas, till skillnad från det romanska långhuset. Ett stycke ovanför bönecellens tak sitter en utskjutande sten som visar var det romanska långhusets tak anslöt till tornet. Foto Johnny Roosval 1913, ATA, RAÄ.

Kyrkan från sydväst. Foto Johnny Roosval 1913, ATA, RAÄ.

Kyrkan från sydöst. Foto Johnny Roosval 1913, ATA, RAÄ.

Exteriör av bönekammaren och södra långhusportalen från sydväst. Foto Sören Hallgren 1964, ATA, RAÄ.

Exteriör från nordväst efter restaureringen 1971-72. Foto Georg Gådefors 1972, GM (GFF 952:2).

Interiör mot öster. Foto Johnny Roosval 1909, ATA, RAÄ.

Interiör mot väster. Foto Johnny Roosval 1909, ATA, RAÄ.

Interiör mot nordöst. Foto Johnny Roosval 1912, ATA, RAÄ. Redan efter tre år märks en viss nedsotning, vilket syns även om bilden är lite underexponerad.

Interiör mot nordväst med läktare, ringkammare och igensatt nordportal. Foto Johnny Roosval 1912, ATA, RAÄ.

Predikstolen på det då inklädda norra sidoaltaret samt dopfunten. Foto Einar Erici 1914, ATA, RAÄ.

Interiör mot väster efter restaureringen 1971-1972. Foto Georg Gådefors 1972, ATA, RAÄ.

Interiör mot öster efter restaureringen 1971-1972. Foto Georg Gådefors 1972, ATA, RAÄ.

Nulägesbeskrivning

Exteriör

Kyrkan består av ett kor och ett något större och bredare långhus, vilka invändigt formar ett i stort sett sammanhängande rum. Korets valvtravé markeras genom en hög och vid triumfbåge från det enskeppiga långhuset av två valvtravéers längd. Vid långhusets västra gavel står ett torn med betydligt mindre dimensioner än långhusets. Tornet utgör en rest av en äldre kyrkobyggnad som i sin tur har en rest av långhusets takfot synlig dess sidor. I kyrkans sydvästra hörn ligger en murad bönekammare med en tittglugg in i kyrkan, hagioskop, varifrån högaltaret och sakramentsskåpet är synligt. Sakristian på korets norra sida är sammanbyggd mot väster med en magasinsbyggnad utanför långhusets norra mur. Tornet är uppfört i övergångsstil mellan romansk och gotisk stil medan kor och långhus har en tydligt gotisk prägel i öppningar och resning.

Kyrkans murar av kalksten är putsade utom hörnkedjor, socklar samt omfattningar kring fönster och portaler. Portalerna är perspektiviska, det vill säga har omfattningar i flera språng, och har välhuggna omfattningar. Kapitälbanden har skulpterade reliefer från långhusets och korets byggnadstid på 1300-talet, visande Jesu livs historia med början i nordportalen och slut i långhusets sydportal. Tornportalen är äldre, från tornets byggnadstid på 1200-talet, och utan bilder. Snett ovanför södra långhusportalen sitter en försänkt nisch med en synbarligen ursprunglig skulptur, visande S:t Dionysius, som möjligen varit kyrkans skyddshelgon. Kyrkan har kvar sina tre ursprungliga fönster, vars masverk och mittposter även synes vara bevarade sedan byggnadstiden. Det östra fönstret, som dominerar den resliga östgaveln, är inte bara större och högre än de övriga utan är också lägre placerat. En stor lastportsliknande öppning finns högt upp i östra gavelröstet.

Bönekammaren har en enkel, spetsbågig portal. Kammarens sockel övergår utan avbrott från långhuset, vars huggna hörnkedja flyttats ut till bönekammarens hörn. Intill kammarens portal slutar dock sockeln ojämnt. Kammarens inre täcks av ett kryssvalv. Nischen mot öster har en trepassformig, finhuggen glugg, nu glasad, men ursprungligen sannolikt öppen. Sakristians sockel kan vara övertagen från gamla kyrkan eftersom det inte var ovanligt och den är enklare än korets sockel. Det rektangulära sakristiefönstret mot öster synes vara ursprungligt, till skillnad från det senare upptagna fönstret på norra sidan. Magasinet har en dörr och två last- eller ljusöppningar med trälucka, en för var våning, åtskilda av träbjälklag. Inredningen med sädesbinge är nu demonterad (sedan 1970-talet?). Bottenvåningens östra del, med egen ingång, är sedan 1978 ombyggt till toalett. Vinden för magasinet och sakristian är gemensam. Spår talar för att sakristian kan ha haft ett sadeltak som byggdes om till pulpettak före magasinets tillkomst. Tornets ljudgluggar har ett svagt spetsigt krön, och dageröppningarna skiljs av ett språng från ytterbågen. Bakom gluggarnas putsade bågar finns sannolikt tegel, som i den skymda gluggen mot öster, som visar att gluggarna dekorerats av ett ristat och målat bågformigt kvaderstensmönster.

Tegel täcker korets och långhusets stora tak, medan övriga tak och tornhuven täcks av bräder. På var sida av tornet, närmast långhusgaveln, sitter infällda murade liststenar från det romanska långhusets takfot, vilket visar murarnas höjd.

Södra och östra fasaden från sydöst. Foto JL 2021.

Sydfasaden från sydväst. Foto JL 2021.

Korets östra fasad. Foto JL 2021.

Exteriör från nordöst och norr. Foto JL respektive ES 2021.

Långhusets sydportal. Foto JL 2021.

Södra långhusportalens västra kapitälband. Foto JL 2021.

Södra långhusportalens östra kapitälband. Foto JL 2021.

S:t Dionysius, skulptur i nisch i långhusets södra mur. Foto JL 2021.

Korets södra fasad. Foto JL 2021.

Korets östra fönster samt ljusglugg i östra gavelröstet. Foto JL 2021.

Sakristian från nordöst. Foto JL 2021.

Sakristians östra fönster. Nedre bilden sakristian från nordväst. Foto JL 2021.

Korportalen samt detalj av dess östra kapitälband. Foto JL 2021.

Korportalens västra kapitälband. Foto JL 2021.

Korportalens västra kapitälband. Foto JL 2021.

Korportalens östra kapitälband. Foto JL 2021.

Långhusets nordportal. Foto JL.

Nordportalens västra kapitälband. Foto JL 2021.

Nordportalens östra kapitälband. Foto JL 2021.

Marie bebådelse, detalj av nordportalens västra kapitälband, med bevarade färgspår. Foto JL 2021.

Mötet mellan långhusets nordvästra hörn och tornets nordfasad. Foto JL 2021.

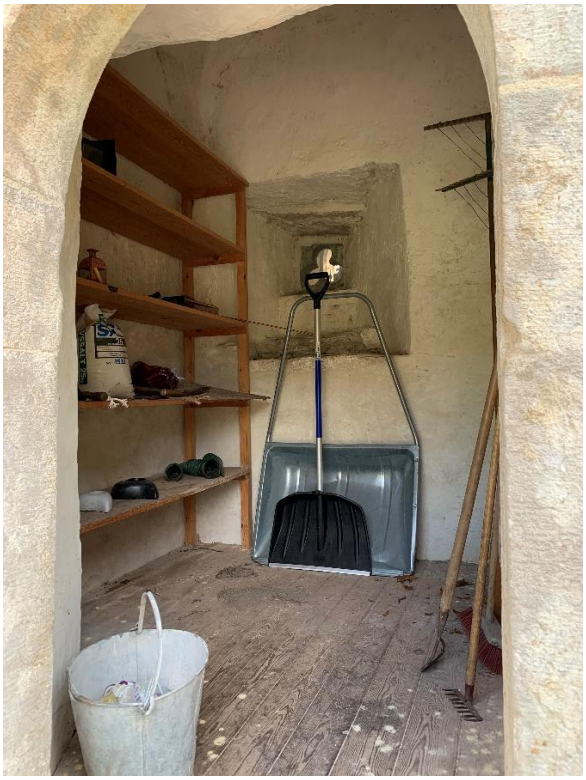

Tornportalen. Till höger tornets södra sida med del av romanska långhusets takfot synlig. Foto JL 2021.

Bönekammaren i kyrkans sydvästra hörn. Foto JL 2021.

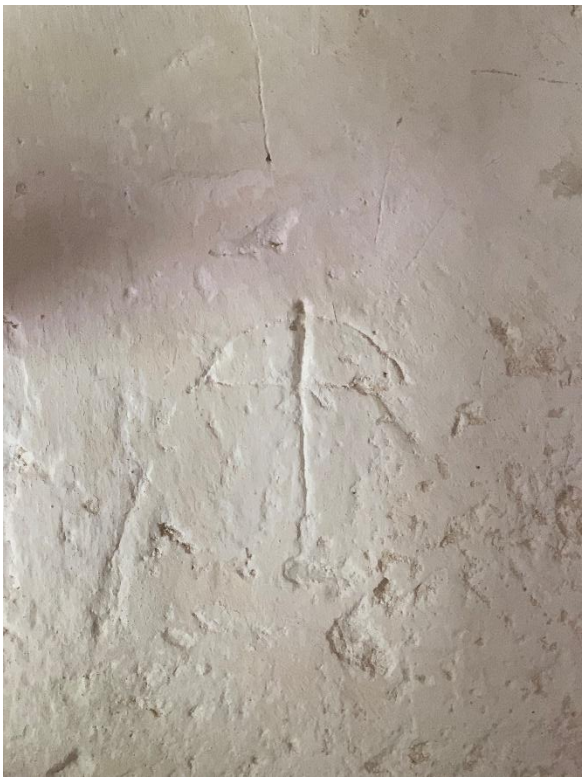

Portalen till bönekammaren och interiör av kammaren mot öster. Foto JL 2021.

Interiör av bönekammaren mot väster och detalj av valvet. Foto JL 2021.

Blick mot högaltaret genom hagioskopet. Den ursprungliga sakramentsnischen och högaltaret syns väl genom gluggen, medan den yngre sakramentsnischen från 1400-talet endast syns till hälften och ur en obekväm vinkel. Till höger medeltida graffiti i bönekammaren med armborst. Foto JL 2021.

Hagioskop i bönekammarens östra mur. Foto JL 2021.

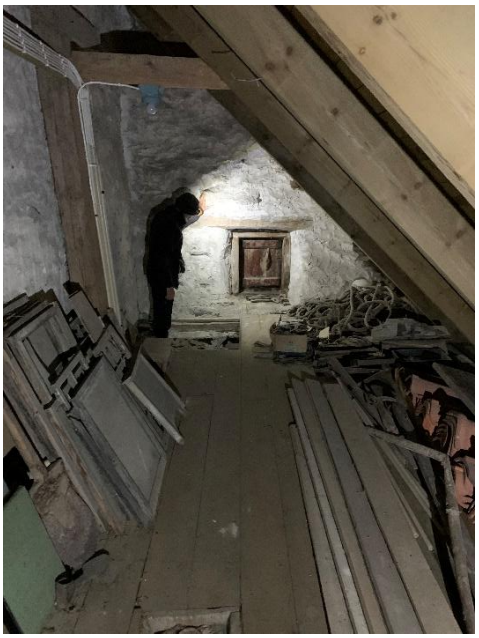

Magasinsbyggnaden och sakristian från nordväst. Till höger interiör av magasinsbyggnadens bottenvåning mot nordöst. Foto JL 2021.

Magasinsvåningens bottenvåning mot öster. Till höger magasinets övervåning mot öster med golvet förhöjt ovanför toalettrummet. Foto JL 2021.

Magasinets övervåning mot väster. Till höger vindsvåningen mot väster. Foto JL 2021.

Korets norra mur sedd från sakristians och magasinets vind med korets norra mur och i bildens bortre del sakristians östra gavelmur som ligger stumt an mot kormuren. I bilden till höger långhusets nordöstra hörnkedja med putsrand och grovt huggen yta för putsen. Foto JL 2021.

Interiör

Kyrkorummet har en stor resning genom att mittkolonn saknas och långhusets valv bärs av en hög gördelbåge. Koret är något smalare och lägre men förenas med långhuset genom en likaledes hög och vid triumfbåge. Trots uppdelningen på kor och långhus är åtskillnaden nedtonad och rummet har lite karaktär av salkyrka. Gördelbågen i långhuset bärs av fint huggna pilastrar med skulpterade kapitäl. Yttermurarna lutar svagt inåt för att bättre ta upp valvets sidotryck. Långhusets västra mur är sluten så när som på den låga och rundbågiga tornbågen, torntrappans dörr och den trepassformiga gluggen, hagioskopet, från bönekammaren. Ojämnheter visar att murar från det äldre långhuset finns kvar. Bakom denna öppnar sig ringkammaren med ett tunnvalv av samma form som bågen. Ett rikligt ljus kommer in från de högt placerade ursprungliga fönstren i söder och öster.

I korets och i långhusets östra valv finns svagt framträdande kalkmålningar från byggnadstiden, vilka togs fram 1971-72 när man var mer försiktig än tidigare med att förstärka dem vid konserveringen. Fönstrens färgade glas är från 1910. Sakristieingången och dess dörr utgör sannolikt den romanska kyrkans korportal. Sakristians inre täcks av ett grovt slaget kryssvalv, kanske ombyggt i samband med yttertaket. En större murnisch på södra sidan är inredd till skåp medan en mindre nisch i öster nära dörren är stenskodd och försedd med smidd krok, kanske för upphängning av ett rökelsekar.

Torntrappan har ett rakt lopp i södra muren med början från långhuset. Den mynnar i en rundvälvd rumsnisch i första övervåningen som har en fint murad ljusglugg i väster. Samma våning har i öster en igenmurad ingång till det romanska långhusets vind. Öppningen är högt placerad i rummet och bryts av bjälklaget. I bjälklaget i denna våning och nästa ingår ursprungliga bjälkar med åsade sidor som med sin form och vissa urtag synes ha haft en annan funktion före tornets tillkomst. Ett väl synligt rundat uttag är dock placerat rakt innanför en ljusglugg och kan ha något med denna att göra. Tornets andra och tredje övervåning saknar golv mellan sig. Två motställda och fint murade ljusgluggar har belyst båda våningarna. Tredje våningen täcks av ett murat kryssvalv med tydligt markerade sköldmurar och skålbrädsavtryck. En murtrappa leder förbi valvet med ett trapplopp vars tvärt vända riktning kan ha varit en brandskyddsåtgärd. Klockvåningen har ursprungligen haft en bröstningshöjd till ljudgluggarna innan klockdäcket fick sin nuvarande höjd. Tornhuvens konstruktion har förstärkts med bultbleck i metall, kanske vid restaureringen 1971-72. Från långhusvinden kan den målade dekoren kring östra ljudgluggen betraktas. De rymliga vindarna långhus och kor förenas av en hög rakt spetsig öppning, nu igensatt. Innanför korgavelns stora öppning sitter rester av en vinda för en hissanordning.

Interiör mot öster sett från läktaren. Foto JL 2021.

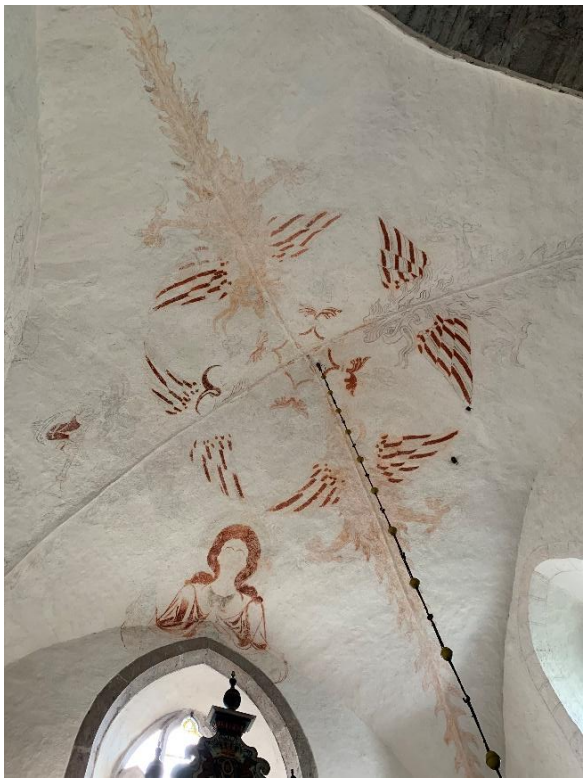
Interiör mot öster. Foto JL 2021.

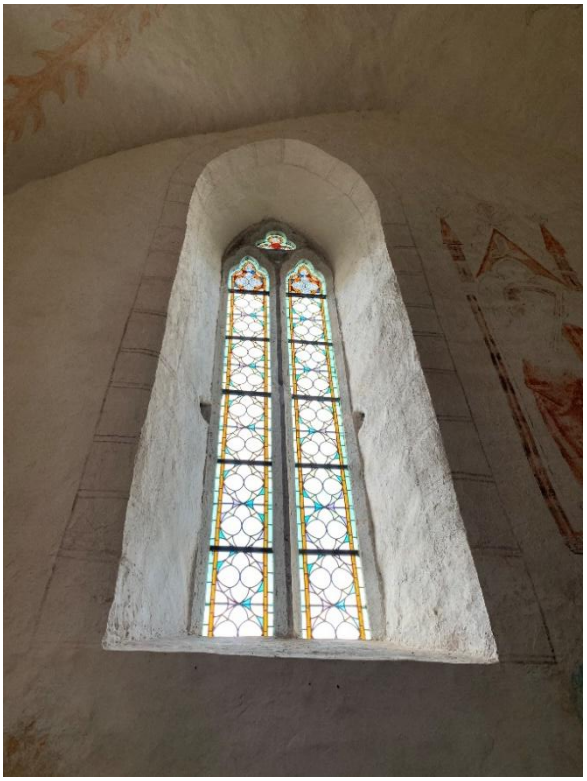
Interiör mot väster. Foto JL 2021.

Interiör mot sydväst, sett från koret. Till höger interiör av koret mot sydöst. Foto JL 2021.

Korets södra innermur samt korvalvet. Foto JL 2021.

Korets södra fönster samt del av korets norra mur. Foto JL 2021.

Kalkmålning ovanför korportalens innersmyg. Foto JL 2021.

Sakristieingången med delar av den romanska kyrkans korportal. Till höger interiör av sakristian mot nordväst. Foto JL 2021.

Interiör av sakristian mot öster och mot sydöst. Foto JL 2021.

Sakristians valv, sett mot nordväst. Foto JL 2021.

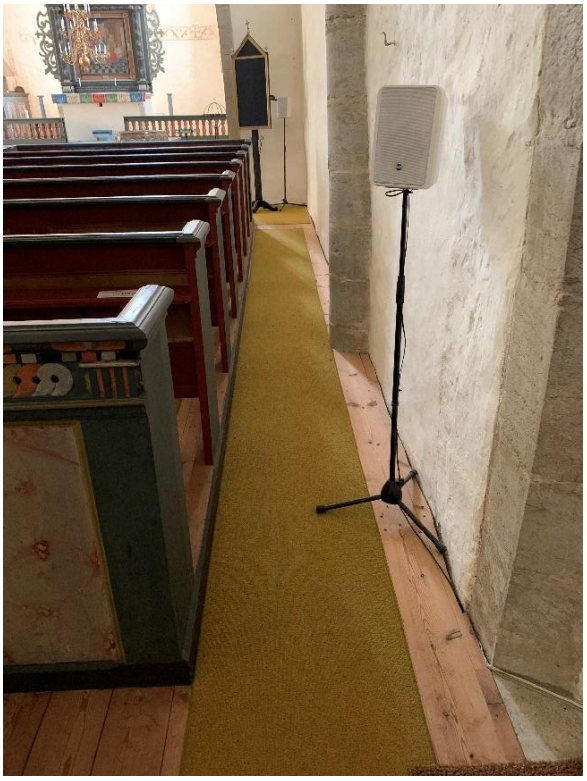

Smidd krok i nischen i sakristians östra mur. Möjligen för upphängning av rökelsekar. Till höger sakristians östra, medeltida fönster. Foto JL 2021.

Interiör av långhuset mot sydväst från predikstolen. Foto JL 2021.

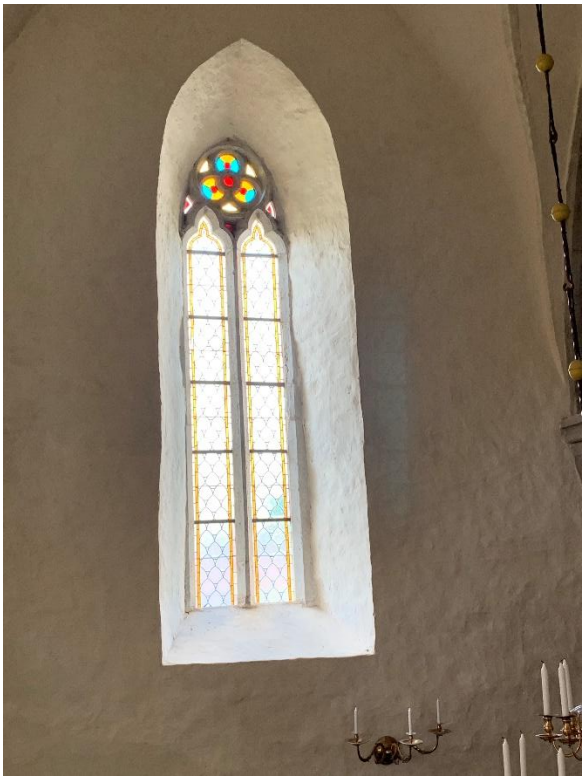
Långhusets södra valvpilaster sedd från öster och väster. Muren lutar något inåt för att ta emot valvtrycket bättre. Foto JL 2021.

Kapitälet på långhusets södra valvpilaster. Foto JL 2021.

Kapitälet på långhusets norra valvpilaster. Foto JL 2021.

Långhusvalven sedda underifrån mot nordöst med kalkmålning i det östra valvet. Till höger långhusets fönster. Poster och masverk ursprungliga medan glaset är från ca 1910. Foto JL 2021.

Hagioskopet sett inifrån kyrkorummet i långhusets sydvästra hörn. Till höger långhusets nordvästra hörn innanför den sedan länge igensatta nordportalen. Foto JL 2021.

Tornbågen sedd från sydöst. Skärmväggen tillkom 1971-72. En tidigare trävägg, sannolikt från 1600-1700-talet, avlägsnades 1870-86, och hade avskärmat ringkammaren till magasin så som var vanligt i gotländska kyrkor. Till höger ringkammarens tunnvalv som följer tornbågens form, sett mot sydväst. Foto JL 2021.

Ringkammaren, interiör mot väster och öster, inredd som förberedelserum. Foto JL 2021.

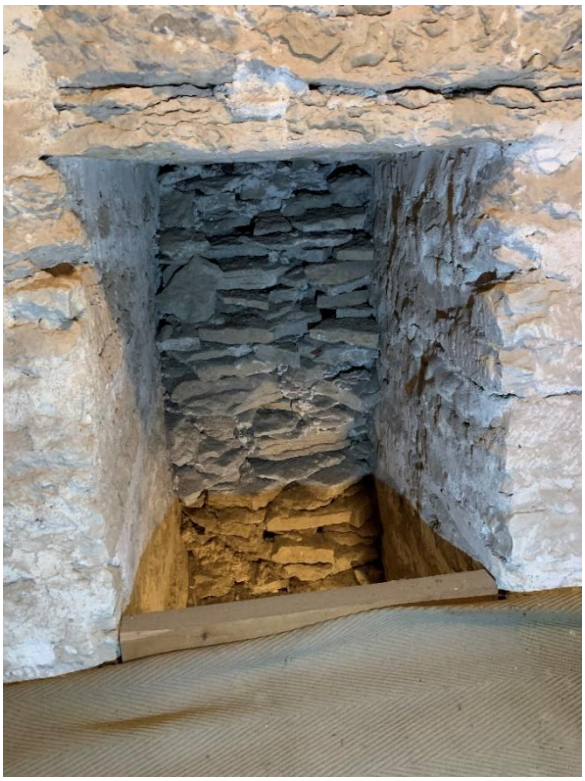
Murtrappan i tornets södra mur, ingången och trapploppet sett uppåt mot väster. Foto JL 2021.

Tornets första övervåning mot sydväst och väster. Till vänster murtrappans mynning i välvd bågnisch. Till höger glugg mot väster med omsorgsfullt murad nisch. Foto JL 2021.

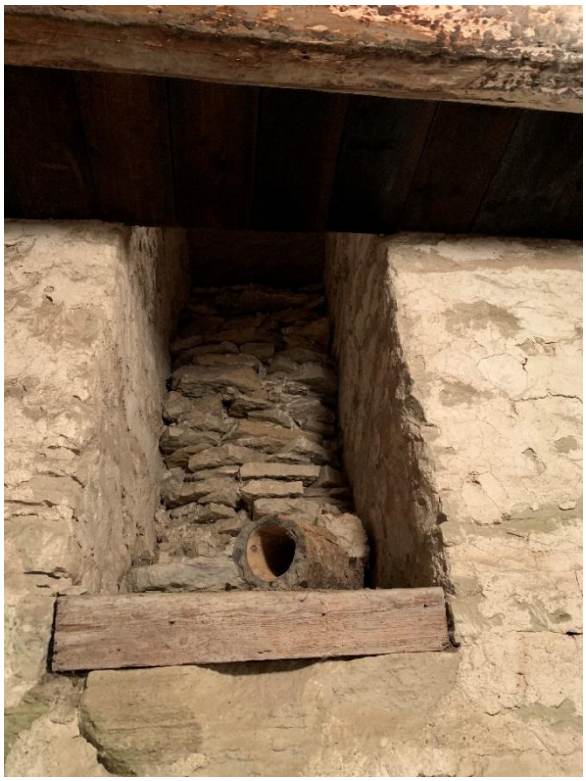

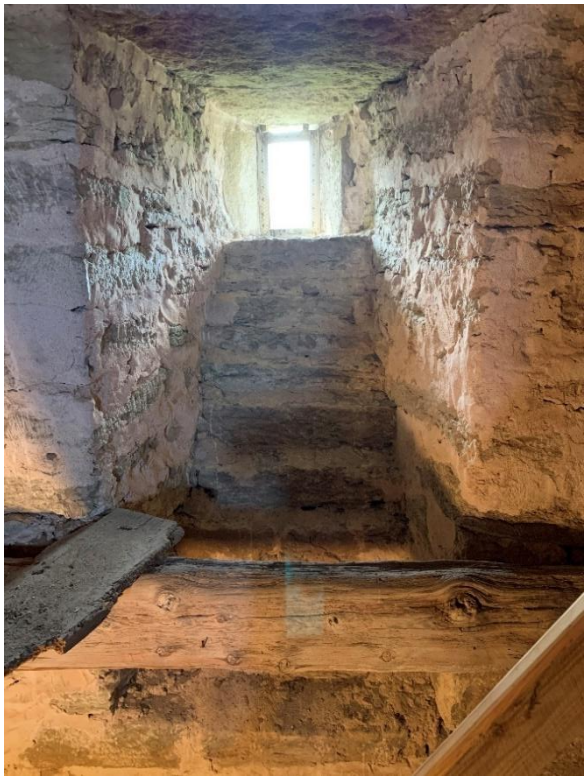
Tornets andra övervåning, sedd mot sydöst med den tidigare passagen till långhusvinden, vars öppning inte samordnats med tornets våningsindelning.

Tornets andra övervåning sedd nedåt mot öster. De sedan byggnadstiden inmurade bjälkarna, nu utan golv, har på de två vänstra en sexkantig profil och förefaller tidigare ha haft någon annan funktion. Murade valvkonsoler kan ha burit bjälkar för valvslagningen. Foto JL 2021.

Tornets första övervåning, sedd mot öster med igensatt öppning som tidigare lett in till det romanska långhusets vind. Även om tornet synes vara yngre än långhuset syns ingen tydlig stötfog. Urtag finns i bjälken under öppningen. Till höger närbild av öppningen med tröskel (?) av trä och löst upplagd sturk, rör för klocklina. Foto JL 2021.

Tornets tidigare tredje övervåning (golvet borta) mot norr och söder med ljusgluggar åt var sida. Ett urtag med okänd funktion sitter mitt under den norra gluggen. Foto JL 2021.

Tornets övre valv, sett nedifrån mot nordöst. Foto JL 2021.

Bjälkar i tornets andra övervåning, tidigare golv till tredje våningen, med sexkantig profil. Åsarna bearbetade när trappan med handledare sattes upp. Mellan dessa skymtar brännmärkning, kanske av det rituella slag som förekommer i en del äldre trähus. Till höger öppning till murtrappa i västra muren upp till klockvåningen. Foto JL 2021.

Murtrappa i västra muren, upp till klockvåningen förbi kryssvalvet, sedd mot söder och ovanifrån där trappen vänder ett halvt varv; norr snett nedåt åt höger. Foto JL 2021.

Klockvåningen med klockornas upphängning, sedd nedåt mot norr. Foto JL 2021.

Klockvåningen sedd mot västra ljudgluggen och uppåt i tornhuven. Foto JL 2021.

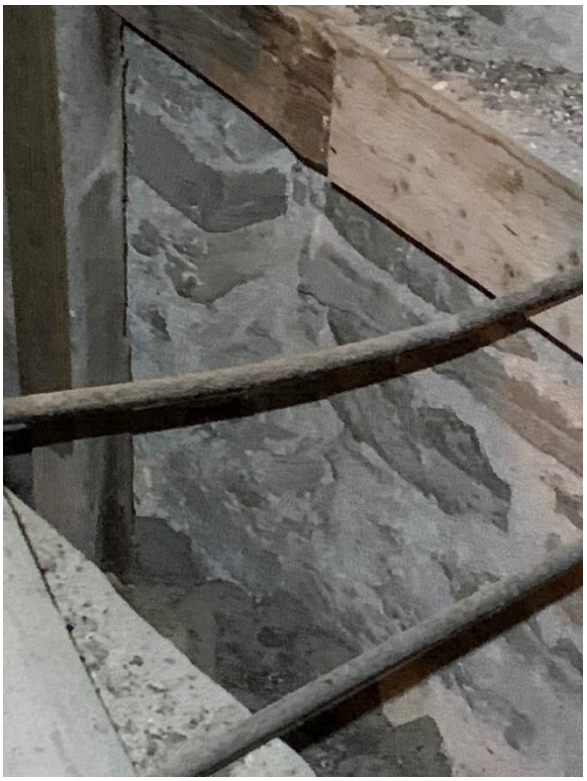
Den östra ljudgluggen, nu utgång till vinden. Till vänster sedd inifrån klockvåningen. Till höger från kyrkvindens norra sida. Foto JL 2021.

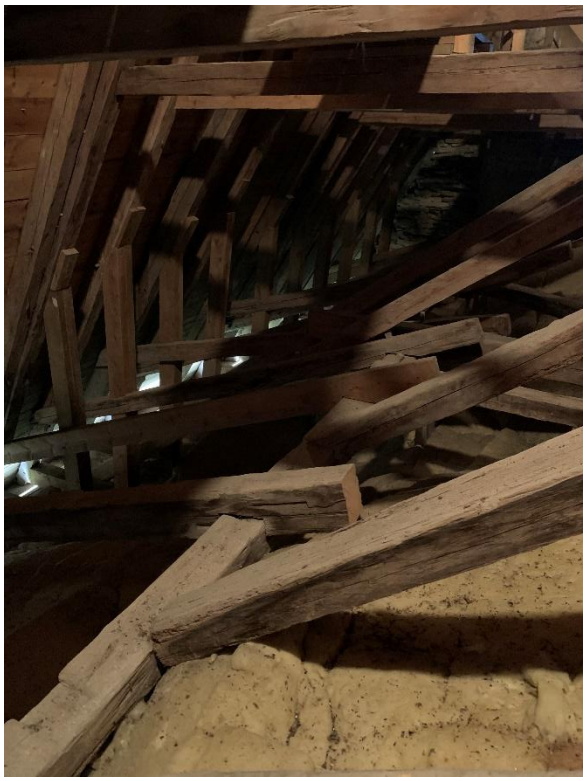

Den östra ljudgluggens krön, sett från kyrkvinden. Ovanför den svagt spetsbågiga yttre tegelbågen syns en i putsen ristad och målad kvaderstensdekor. Dekoren fanns när långhustaket täckte detta parti under 1300-talets förra hälft men är sannolikt ursprunglig. Foto JL 2021.

Långhusvindens övre del mot väster. Tornets hörnkedjor är synliga. Foto JL 2021.

Avtryck av det romanska långhusets yttertak med takkam i tornets östra mur, synlig från långhusvinden. Till höger södra sidan av långhusvindens nedre del, sedd mot sydväst. Foto JL 2021.

Långhusvindens övre del mot öster.

Den nu igensatta öppningen mellan långhus- och korvindarna, sedd från korvinden. Till höger korvinden sedd mot öster. Foto JL 2021.

Korvinden sedd mot väster. I förgrunden vindspel för lastöppning i korets östra gavel. Foto JL 2021.

Lastport i korets östra gavel, sedd från korvinden. Till höger lös träkonstruktion, sannolikt del av hissanordning till lastporten i korgaveln.

Fast inredning och inventarier

Kyrkans högaltare är medeltida och murat. På detta står en altartavla av trä från 1663 med målningar av J. N. Weller 1775. De tidigare målningarna av Jacob Blåss 1676 skymtar under de nuvarande. Altartavlans övre del var nedtagen från åren 1800-talets slut till restaureringen 1971-72. Altarskranket, sedan 1971-72 med öppning i mitten, från 1687 målades av Weller 1774-75. Bekännelsepall från 1629, målad av Weller, finns bevarad, men ej uppställd i kyrkan, liksom en ornerad medeltida bräda, som sannolikt hört till altaret där den tidigare ingick i podiet framför altaret.

Det medeltida norra murade sidoaltaret är bevarat, sedan 1687 som underlag för predikstolen. Altaret stod alltså kvar till dess vilket sannolikt även gällde det södra sidoaltaret. Predikstolen saknar ljudtak och har en fyrkantig korg, en ovanlig form. Den har daterats till 1500-talets mitt och är därmed en av landets äldre predikstolar. Ursprungligen stod den på ett altare mitt under triumfbågen, vilket både utgör ett belägg för så kallade lekmannaaltaren mitt i kyrkan samt att de äldsta predikstolarna placerades centralt och inte vid ena sidoväggen. Trappan med sin målade skärm tillkom 1679. Före 1971-72 var altaret och utrymmet under predikstolen inpanelat. Bakom den lilla skärmen mot norra muren låg staplade stenhällar som motvikt. Timglaset är kopplat till ett kalenderverk från 1700-talet, tillverkat i Leipzig.

I korets och långhusets murar finns nischer med vinklad övre avtäckning med träskoning från byggnadstiden som togs fram under restaureringen 1971-72. Förutom en enkel nisch bakom altaret finns en välbevarad sakramentsnisch med gallerdörr och ljushållare, daterad till 1400-talets förra hälft. Nischen i östmuren nära norra hörnet har rikt målad omfattning med fialer vilket kan tyda på att den tidigare använts som sakramentsnisch men av någon anledning mist sin funktion.

Bänkinredningen med biskopsbänk i korets nordöstra hörn, delar av korbänkar och två bänkkvarter i långhuset härrör från 1600-talet och har målningar från 1700-talet. Placeringen av bänkarna har ändrats under 1870-80-talen och vid 1970-talets restaurering. Före 1800-talets slut fanns ett bänkkvarter även mitt i långhuset och korbänken var större. I långhusets nordvästra hörn sitter en liten läktare från 1682, vars ovanliga placering är ursprunglig, även om den tidigare satt högre. Underrede och trappa härrör från 1971-72. Sedan 1865 har den fungerat som orgelläktare. Nuvarande orgel från 1973 är byggd av Anders Perssons orgelbyggeri. En av nummertavlorna tillverkades 1735.

Dopfunten från 1200-talets senare hälft har en så kallad musselcuppa i rödbrun kalksten och en fyrkantig fot på en rund sockelsten. Den placerades vid predikstolen 1687 och flyttades 1971-72 till nuvarande plats vid triumfbågens södra vederlag. Bland övriga inventarier kan nämnas ett votivskepp från 1700-talet och en ljuskrona från 1856. En bildsten står i ringkammaren och ett epitafium från 1658 hänger på korets norra mur.

På Gotlands Museum förvaras bland annat ett ciborium, ett förvaringskärl för den invigda hostian eller nattvardsbrödet som blivit över från mässan. Det är i förgyllt koppar med graverade bilder och daterat till 1400-talet. Fot och skaft infogades i en kalk för Lummelunda kyrka. Möjligen kan det nya sakramentsskåpet från 1400-talet med genomsiktlig gallerdörr iordningställts för detta.

Inredningen i koret. Foto JL 2021.

Altaret sett från sydöst. Foto Danne Pe Pettersson 1998-2000, Visby stift.

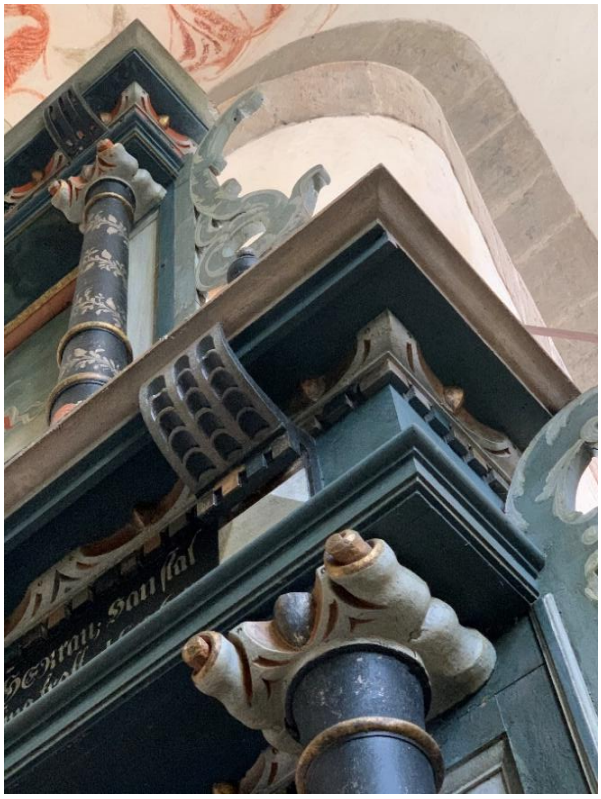

Altarets baksida från norr och söder med två motställda nischer samt skål för piscina, sannolikt inte i ursprungligt läge. Foto JL 2021.

Altaruppsats från 1663 med målningar av Johan Weller 1775. Nedan till höger bekännelsepall från 1629, målad av Weller på 1770-talet. Tidigare placerad framför altaret. Foto Danne Pe Pettersson 1998-2000, Visby stift. Nedan till vänster detalj av altaruppsatsen. Foto JL 2021.

Predikstol med en ovanligt enkel, kubisk grundform utan ljudtak, sannolikt från 1500-talet och därmed en av landets äldsta, flyttad till nuvarande plats 1687 efter att ha stått på ett altare under triumfbågens mitt. Foto JL 2021.

Norra sidoaltaret, medeltida, nu underrede för predikstolen. Till höger predikstolskorgens insida. Foto JL 2021.

Predikstolens norra utsida, utan målningar, dold av låg skärm som maskerat tidigare uppstaplade stenblock som utgjorde motvikt för att balansera predikstolen. Till höger trappans skärm från 1700-talet. Trappan från 1679 förnyades genomgripande 1971-72. Foto JL 2021.

Predikstolen sedd mot öster. Skärmen till vänster sannolikt hämtad från bänkinredningen i ett äldre utförande före 1700-talets slut. Foto Danne Pe Pettersson 1998-2000, Visby stift.

Timglas med urverk, tillverkat i Leipzig på 1700-talet. Foto Danne Pe Pettersson 1998-2000, Visby stift. Till höger bild visande predikstolen före restaureringen 1971-72 med inbyggnad på undersidan och dopfunten placerad intill. Foto Einar Erici 1914, ATA, RAÄ.

Nisch, sannolikt det ursprungliga sakramentsskåpet (till vilken man har utmärkt sikt från hagioskåpet) med rester av målad omfattning och senare brädintäckning. Senare igenmurat och återupptaget vid restaureringen 1971-71. Till höger yngre sakramentsskåp, sannolikt från 1400-talets förra hälft, med genomsiktlig dörr. Foto JL 2021.

Två nischer i korets södra mur, varav den närmaste på den vänstra bilden är en sittnisch, samt till höger, två nischer i långhusets norra mur. Från byggnadstiden, men senare igenmurade och återupptagna 1971-72 då träskoningen tillkom. Foto JL 2021.

Biskopsbänken, sannolikt skriftestol (biktstol), med spår av de för skriftestolarna karaktäristiska motställda sätena. Från 1600-talets första hälft med inskrifter på danska och målningar i olika lager på varandra. Nedan detaljer. Foto JL 2021.

Bänk i koret, före 1971-72 placerad i långhusets sydvästra hörn så att skärmen dolde hagioskopet. Byggd 1727 som privat bänkrum för Emanuel Ehinger av äldre bänkdelar, målad av J. G. Möller 1778. Foto JL 2021.

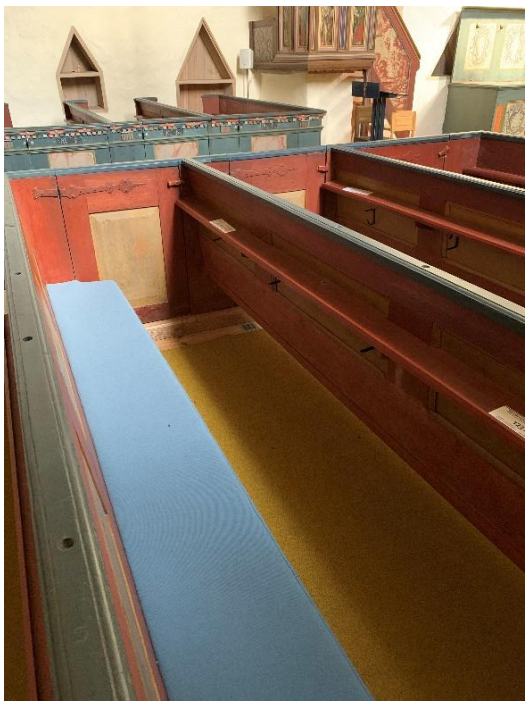

Bänk, gjord 1727 av äldre bänkdelar, i långhusets sydvästra hörn, hitflyttad 1971-72 efter att tidigare ha stått mitt för tornbågen och sedan under en tid i koret, möjligen från den tidigare mittenraden. Till höger skärm i ringkammaren, före 1870-86 i korbänken, byggd 1687 och senare ombyggd, med målningar av J. G. Weller 1778-79. Uppsatt här 1971-72. Foto JL 2021.

Bänkkvarter byggda 1775 med inslag av återanvända bänkdelar. Ombyggda 1870-86, då ett mittkvarter avlägsnades, och 1971-72. Foto JL 2021.

Det norra bänkkvarterets skärm mot öster med målningar från 1700-talets slut. Bänkkvarterens inre. Foto JL 2021.

Läktare i väster, byggd 1682 och före 1865 enbart för sittplatser. Ursprungligen placerad högre. Det bärande underredet och trappan tillkomna 1971-72. Orgeln från 1973 tillverkad av Anders Perssons Orgelbyggeri. Foto JL 2021.

Läktaren från 1682 med målningar. Till höger på insidan av läktardörren. Foto JL 2021.

Läktaren och läktartrappan från söder. Foto Danne Pe Pettersson 1998, 2000, Visby stift. Till höger läktaren före de senaste förändringarna, sannolikt även då lägre än den ursprungliga höjden. Foto Johnny Roosval 1912, ATA, RAÄ.

Dopfunt i rödbrun kalksten från 1200-talets senare hälft. Flyttad från kyrkans västra del till predikstolen 1687 och 1971-72 till nuvarande plats vid triumfbågens södra sida. Foto JL 2021.

Dopfunten, detaljer. Till vänster foten och piscina. Till höger cuppan sedd ovanifrån. Foto JL 2021.

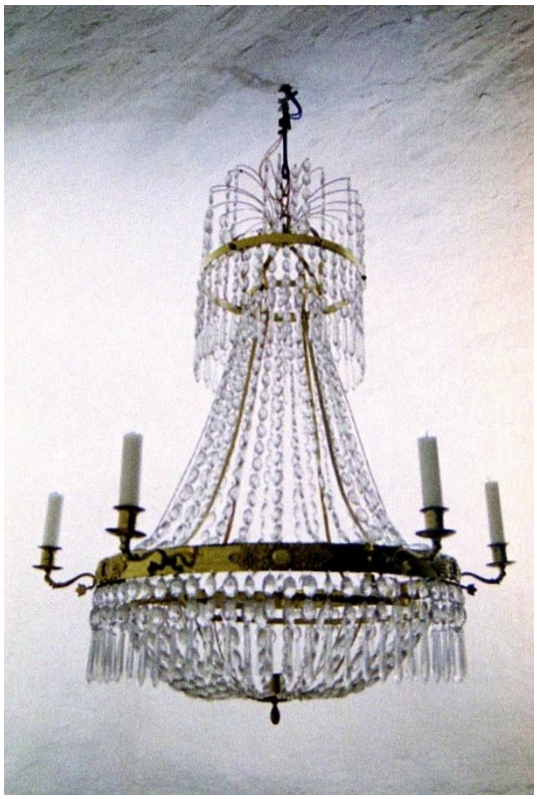

Dopfunten med cuppans undersida synlig. Foto JL 2021.

Votivskepp från 1700-talet. Till höger offerstock, medeltida. Foto JL 2021.

Ljuskrona från 1856. Foto Danne Pe Pettersson 1998-2000. Bildsten från 400-500-talet. Använd som altarskiva att döma av den infällda relikgömman. Foto JL 2021.

Epitafium över kyrkoherde Thomas Bothels, tillverkat 1659 av Johan Bartsch. Foto JL 2021.

Altarbrun, skänkt av kyrkliga syföreningen 1972. Foto JL 2021

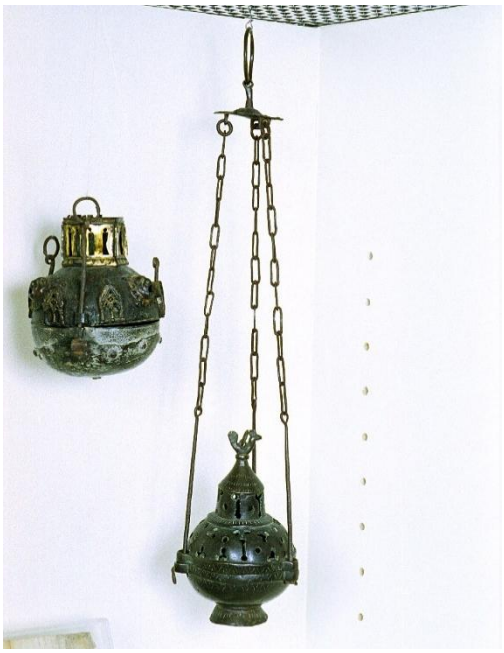
Nummertavla från 1735, skadad under 1900-talet. Fram- och baksida. Foto Danne Pe Pettersson 1998-2000, Visby stift.

Klockor, gjutna 1840 av Fr. Seipel & J. G. Liljendahl, respektive Bergholtz 1989. Foto JL 2021.

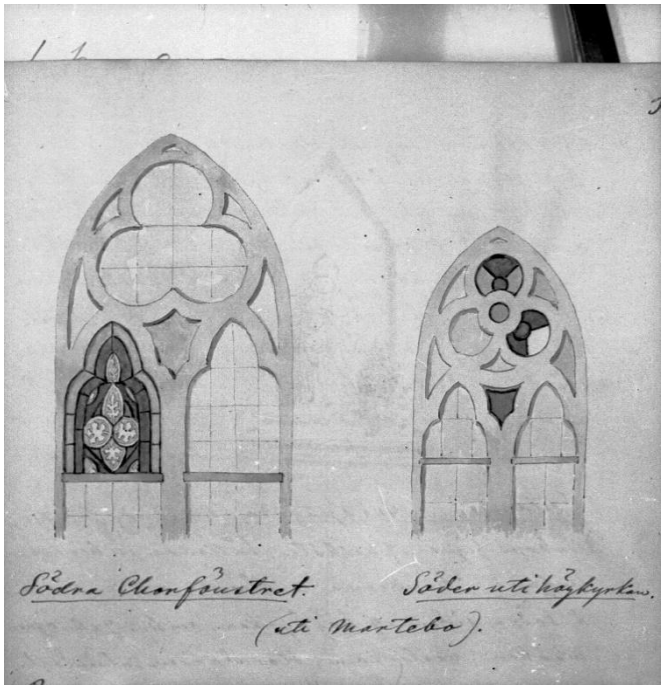

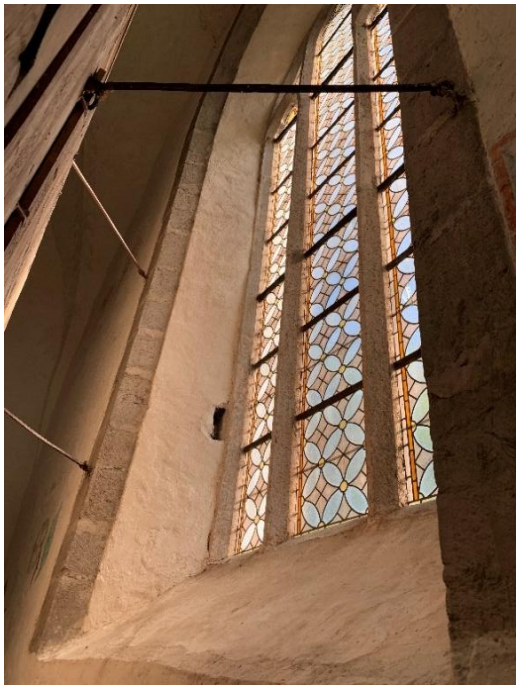
Ciborium, förvaringskärl för hostian (konsekrerat nattvardsbröd efter mässan), från 1400-talet. Foten sedan 1700-talet använd till kalk i Lummelunda kyrka. Nu i Gotlands Museum. Foto Danne Pe Pettersson 1998-2000, Visby stift.

Rökelsekar, möjligen från 1200-talet, sedan 1911 i Gotlands Museum. Till höger lås från 1600-talet till sädesbinge. Foto Danne Pe Petersson 1998-2000, Visby stift.

Glasmålningar i kyrkans fönster, flertalet ej bevarade. Teckning Per Arvid Säve 1864, ATA, RAÄ. Till höger östfönstrets glas, troligen tillkommet 1971-1972. Hålet i smygen möjligen från en provisoriskt fäst träskiva från byggnadstiden i väntan på att glasmålningsrutor skulle levereras. Foto JL 2021.

Restaureringar

De senaste restaureringarna

Åren 1870-86 genomfördes en restaurering i etapper. Altaruppsatsens övre del togs ner, bänkkvarteret i mitten avlägsnades och planer fanns på en mer omfattande förnyelse av inredningen. Skärmväggen som avskilde ringkammaren till magasin togs bort. Åren kring 1910 tillkom kamin, färgat glas i fönstren, orgel och nya kolonnetter i portalerna. Taken lades om och fasaderna kalkades vid en yttre restaurering 1956-57. Åren 1971-72 genomgick kyrkan en större restaurering under ledning av arkitekt Åke Porne och ingenjör Ingmar Holmström. Golv och yttertak lades om. Kalkmålningar togs fram och all inredning konserverades av Erik Olsson, Sanda. Under golvomläggningen företogs utgrävning av den gamla kyrkan. Altartavlan kompletterades med det tidigare avlägsnade överstycket, altarskrankets grindar centrerades och det kompletterades med flyttbara knäfallsbänkar. Bänkinredningen drogs längre in mot långhuset och fick sidogångar längs väggarna. Kaminen avlägsnades och dopfunten flyttades till triumfbågens södra sida. Äldre murnischer som togs fram försågs med ny träskoning i ljust laserat trä och läktaren fick nytt underrede. En skärmvägg av trä uppsattes i tornbågen för att avgränsa ringkammaren från långhuset. Nytt uppvärmningssystem med varmluft tillkom.

År 1973 insattes en orgel på den lilla läktaren. Toalettutrymme inrättades i magasinet med nyupptagen ytterdörr 1978. År 2001 omputsades fasaderna och år 2016 konserverades portalerna.

Interiör mot öster. Foto Johnny Roosval 1909, ATA, RAÄ. Altartavlans övre del är borttagen och ersatt av överstyckets krön och sidopartier.

Interiör mot väster. Foto Johnny Roosval 1909, ATA, RAÄ.

Interiör mot nordöst. Foto Johnny Roosval 1912, ATA, RAÄ. Redan tre år efter att kaminen sattes in 1909 märks en viss nedsotning, förutom att bilden är lite underexponerad.

Exteriör från nordväst efter restaureringen 1971-72. Foto Georg Gådefors 1972, Gotlands Museums arkiv. Fasaderna är omkalkade, tornhuven har ny panel och skorstenen är riven.

Exteriör från sydväst efter yttre restaurering 1956-57 och före restaureringen 1971-72. Foto Sören Hallgren 1967. Efter Erland Lagerlöf: ”Målade fasader. Något om färgspår på gotländska kyrkoexteriörer” i *Nordisk medeltid. Konsthistoriska studier tillägnade Armin Tuulse*, 1967.

Arkeologi

De gotländska kyrkorna erbjuder ett stort mått av arkeologiskt intressanta spår. Det gäller både marken som kyrkan står på och kyrkogården samt ibland även de närmaste omgivningarna. Kyrkorna byggdes ofta på redan etablerade platser och under de nära tusen år en kyrka stått på samma plats har det avsatt lämningar, som kanske inte är lika märkbara som den stående kyrkan men som är värda att uppmärksammas som viktiga kunskapskällor. Det är till exempel spår av tidigare kyrkobyggnader, bevarade trä- eller stenkistor, bildstensfragment, gravklot och gravstenar, men även runristningar och lösa föremål. I föreliggande avsnitt fokuseras på anläggningar under mark och golv. De artefakter som är med i rapporten är sådana som representerar något som kan peka på att det finns okända fornlämningar. I det här fallet är det företrädesvis vikingatida föremål som kan tyda på att det finns gravar kvar från det tidigaste kyrkoskedet.

På den norra sidan av kyrkorna ligger många av de äldsta kristna gravar som vi känner till. Här begravdes framför allt kvinnor under kyrkans tidiga existens i enlighet med ett könssegregerat gravskick. Redan under 1200-talet upphörde i flera fall bruket att använda norra sidan av kyrkogården som begravningsplats. Bruket återupptogs först under 1800- och 1900-talen. När den började användas för begravningar igen påträffades gamla gravar, inte sällan gravar från vikingatiden och den äldsta kristna tiden på Gotland. Ofta hade gravläggningen skett i kläder med spännen och utsmyckningar som hör vikingatidens sista del till. Fynden är mycket intressanta men tyvärr inte så utförligt beforskade som man kan föreställa sig. Det rör sig om föremålsfynd av vikingatida karaktär, av personlig art och som tillhört klädedräkten och med denna fått följa med i graven. Vanliga föremål är pärlor, knivar, kammar och olika typer av smycken relaterade till klädedräkten (Thunmark-Nylén 1995).

Under kyrkornas golv ligger ofta gamla gravar med bevarade trä- eller stenkistor. Något som också noterats särskilt är spår efter äldre kyrkor, träkyrkor i form av syllar, stavkonstruktioner eller sekundäranvända plankor och spår efter stenkyrkor i form av murverksrester under mark och golv. Dock har inte sekundärt inmurade detaljer i den nuvarande kyrkan som fasadstenar eller friser tagits upp i avsnittet om arkeologi, liksom inte heller ännu stående murverk som ingått i en äldre anläggning.

I putsen på kyrkornas väggar påträffas ibland medeltida inskrifter och putsristningar. Ofta har inskrifterna runor, vilket är av stort intresse för kunskapen om runor, eller innehåller graffiti i form av tecknade figurer. Av någon anledning har run- och bildstenar från äldre tider tagits till kyrkan för att införlivas i byggnaden. I kyrkornas byggstenar finns också stenhuggarmärken och med hjälp av dem kan man få en uppfattning om delaktigheten i kyrkobyggena.

Kyrkornas vindar och övervåningarna i tornen har genom tiderna använts som förvaring, även om kulturhistoriskt värdefulla föremål i regel tagits om hand och nu förvaras på annan plats. De lager som bildats på valvens ojämna ovansidor kan dock innehålla lösa delar till inventarier som tidigare förvarats där eller spår av tidigare reparationer på kyrkobyggnaden. De kan innehålla rester av vardagliga föremål som berättar om hur vinden och tornen har använts eller personliga saker som burits upp i hopp om få ett skydd i kyrkans hägn. Äldre stegar, klockrep, redskap från hur taken tjärats förekommer också. Kyrkogårdsmurar, såväl de medeltida som de yngre kan innehålla byggmaterial som per definition är fornlämning eller fornfynd, som till exempel stenar med ristningar.

I texten förekommer ett särskiljande av fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar. Med *fornlämning* avses lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning uppfyller fornlämningsrekvisiten (villkor baserade på Kulturmiljölagens 2 kap.), och vars lämningar huvudsakligen kan antas ha tillkommit före 1850. Med *övrig kulturhistorisk lämning menas* de typer av lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning uppfyller fornlämningsrekvisiten, och vars lämningar huvudsakligen kan antas ha tillkommit 1850 eller senare samt de typer av lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning inte uppfyller fornlämningsrekvisiten. Rörande registren är det dock viktigt att peka på några källkritiska problem. Fornsök och Fornreg, de digitala registren för information om fornlämningar, är användbara källor för information om kyrkomiljöer. Men de utgör i sig ett källkritiskt problem då 10 000-tals lämningar vid digitalisering har kommit att registreras på felaktig nuvarande belägenhet eller fyndplats. Ofta är uppgifterna korrekta men när flera fornlämningar påträffats intill varandra, som till exempel stenkistor på kyrkogården, är det svårt att veta om en borttagen kista i ett dokument är densamma som en som i tidigare upprättade beskrivningar anges ligga kvar på fyndplatsen.

Arkeologi

Arkeologiska undersökningar

1970 gjordes en arkeologisk undersökning under golvet i kyrkan för att utröna om det fanns spår av en äldre kyrka. Man påträffade bland annat det understa skiftet av en absidmur samt delar av en tillhörande kormur. I långhuset återfanns trärester i östvästlig riktning i höjd med murlivet. Vid triumfbågen hittades orörda skelett (oklart om de undersöktes).[1]

I Gotlands Museums arkiv finns en uppgift och ett fynd från en undersökning. Det rör sig om ett guldfärgat textilband med orange inslag, fyndomständigheterna oklara men fyndet finns i Gotlands Museum magasin.[2]

Fornlämningar

Fastigheten Kyrkan 1:1 är i Fornreg klassad som Möjlig fornlämning, Begravningsplats. Den beskrivs enligt följande: Begravningsplats med bogårdsmur (medeltida), delundersökt. Utanför och i anslutning till den norra bogårdsmuren gjordes 1979 fynd av en äldre stenfot som troligtvis utgör en rest av den äldre (medeltida) bogårdsmuren.[3]

Vid restaurering i kyrkan 1971 påträffades en bildsten i tornet som sedermera tog ner för förvaring i kyrkan.[4] Stenen är klassad som Övrig kulturhistorisk lämning.[5]

Vid grävning för åskledare norr om torn och långhus 1974 påträffades 12 gravar på ett djup av cirka 1 meter. Skeletten låg i östvästlig riktning med huvudet i väster, några hade armarna korsade över bröstet vilket indicerar 1400-1500-tal. Rapporten nämner inga fynd i gravarna.[6]

[1] Dokument i Gotlands Museums arkiv utan dnr. och författare.
[2] Gotlands Museums inv. nr. GFC19932
[3] L1975:592 (Martebo 93:1). Engeström 1979
[4] Svahnström 1972
[5] L1975:672 (Martebo 67:1)
[6] Elmshorn 2014

Vid grävning för elkabel, söder och väster om kyrkan 1991 grävdes ett cirka 60 meter långt schakt, 25 cm brett och 6 cm djupt. Det ringa grävdjupet gjorde att man inte hittade något av antikvariskt intresse i schakten[7].

Värdering

Allmänt

Alla kyrkor bidrar till att materialisera bilden av det heliga. Invändigt utgör de en ram för mötet mellan människan och det livsavgörande på ett sätt som andra rum inte gör. Till det yttre markerar de sin belägenhet i landskapet, men tar också det yttre rummet i anspråk och utgör en påminnelse om värden som ligger vid sidan om vardagen. Genom historien har betoningen legat på olika delar och egenskaper i kyrkan. Samtidigt finns det många likheter mellan skilda kyrkor, särskilt för dem som ingår i samma kyrkliga tradition. Stor omsorg har sedan det kristna kyrkobyggandets äldsta tid ägnats konsten och arkitekturen. I kombination med att många kyrkor också är gamla hör de till våra viktigaste kulturmiljöer.

Kyrkorna på Gotland utgör en del av den världsöverspännande kristna kyrkans byggnader, en del av kyrkorna i Sverige och en del av kyrkobyggandet på Gotland. Gotlands kyrkobyggande är relativt homogent. Byggnadsdetaljers utformning och tillvägagångssätt vid kyrkornas planering återkommer mellan olika socknars kyrkor, men kan sedan skilja sig från principer som använts i andra landsändar. Exempel på det är att de äldsta gotländska stenkyrkorna följde samma modell av kyrka med långhus, kor och absid, som var allmän i de nordiska länderna. I nästa skede kom dock kyrkorna att förnyas på 1200- och 1300-talet på ett för Gotland karakteristiskt, men i övriga Sverige okänt sätt. Under 1200-talets slut och 1300-talet byggdes kyrktorn på Gotland, vilket sällan hände vid kyrkorna på fastlandet. Den gotländska kalkstenen möjliggjorde valvslagning och byggnadsskulptur utan motstycke i resten av Sverige till vare sig mängd eller konstnärlig kvalitet. Under 1400-talet byggdes kyrkor om- och till i Mellansverige och försågs med heltäckande kalkmålningar, något som inte hade någon motsvarighet på Gotland. Under 1800-talet förnyades tusentals kyrkor i södra och västra Sverige genom att en äldre revs och ersattes av en ny och större, eller byggdes om genomgripande. Detta berörde endast någon enstaka av de gotländska kyrkorna. Sammantaget har detta gjort att de gotländska kyrkorna representerar ett medeltida byggande under en tid då inte så mycket byggdes i övriga Sverige. Men utmärkande är dessutom att på Gotland finns dessa medeltida byggnader ofta kvar, relativt oberörda av senare förändringar och ännu i bruk.

Härigenom utgör varje kyrka ett omistligt exempel på medeltida kulturmiljö inte bara ur ett lokalt gotländskt perspektiv utan även ur ett riksperspektiv. Eftersom inte heller Centraleuropa efter krigstider och andra perioder av förändringar till så hög grad har kvar större uppsättningar av medeltida sockenkyrkor och framför allt medeltida träskulptur har de gotländska kyrkorna därigenom ett internationellt intresse. De formades i hög grad under inflytande av byggmästare från västra Tyskland, från Westfalen och området kring Köln, vilket ytterligare ger dem en internationell betydelse, liksom att det tidiga kyrkobyggandet uppvisar stilpåverkan från östra Europa. Sedan 1800-talets slut har kyrkorna på Gotland kommit att uppmärksammas av arkitekter och konstnärer och har fått stå förebild för kyrkor på fastlandet, vilket gör att kyrkor

[7] Swanström 1995

från 1800- och 1900-talet med gotländskt inspirerade motiv återfinns i Skåne, Västergötland, Stockholm och på andra platser.

De gotländska kyrkorna har vissa särdrag i formen, men de intar också en särskild ställning i bygden. Över hela Sverige har, liksom i många andra länder, kyrkan utgjort en central och samlande punkt, även om de mera sällan legat mitt i en by, så som de gör i en del andra delar av Europa. Men på Gotland har kyrkans roll som samlande byggnad levt kvar bättre än på en del håll. Denna uppfattning är stark även i resten av Sverige, men bebyggelseförskjutningar till följd av nya järnvägssamhällen och bruksorter, en mer polariserad sockensammansättning, större avstånd mellan kyrkorna och att de inte har haft torn kan ha bidragit till det. Medan kyrkorna på Gotland genom sina torn och tätare avstånd samt en viss skepsis till förändringar har behållit sin plats i en sockenmedvetenhet, som även i sig är ovanligt stark på Gotland.

För de gotländska kyrkornas kulturhistoriska värde och särställning gäller åtskilliga gemensamma saker. Kyrkorna är närmare hundra och Gotland utgör som Visby stift det stift som har nästan uteslutande medeltida kyrkor, därtill tillkomna och ombyggda före mitten av 1300-talet. Eftersom de så tydligt har parallella tillkomsthistoriker utgör varje kyrka en omistlig del i ett pussel av olika byggnadsetapper. Byggnaderna är utsmyckade av skulpterade portalomfattningar, kalkmålningar och skulpturer. Glasmålningarna saknar till omfattning motstycke i resten av norra Europa. 93 procent av bevarade medeltida glasmålningar med figurscener i Sverige kommer från Gotland (i kyrkorna eller på museer). Flera medeltida möbler, mest bänkar, finns också i kyrkorna. Föremålen visar hur kyrkorna användes under medeltiden och kan bidra till att ge en autentisk upplevelse av medeltida miljöer. Inte minst gäller detta kyrkornas vind och särskilt tornets övervåning, där rummet i hög grad präglas av murade dörr- och fönsteröppningar som skapar en autentisk ljussättning. Virket och murbruket kan visa upp spår från hur själva byggnadsarbetet gick till och kan avspegla hur kyrkan i äldre tid drabbats av eldsvåda.

Föremålen i kyrkorna är inte bara medeltida. Gotland har även en hög andel av bevarade bänkinredningar från 1600-talet av ett slag som på svenska fastlandet ersattes av ny inredning i slutet av 1800-talet. Från 1700-talet finns bevarat ett rikt måleri, inte minst målningar på bänkinredningen. De gotländska dopfuntarna utgör ett särskilt kapitel, där de mest framträdande utgörs av de tidigmedeltida sandstensfuntarna, som fick ett nytt uppsving på 1600-talet. Södra Gotlands stenhuggerier producerade sedan altaruppsatser i sandsten av ett slag som inte är vanligt utanför Gotland. Genom det sena 1800-talets och 1900-talets kyrkorestaureringar, ofta av framträdande stockholmsarkitekter, kan man följa förändringar i synen på öns kyrkor.

Kyrkornas lägen visar på centrala platser i bygden, placerade vid en tidigare korsväg med, om inte förhistoriska så åtminstone medeltida ursprung. De avspeglar det höga välstånd från medeltidens omfattande handel som rådde när de kom till och illustrerar något av den komplicerade kyrkohistorien. Av stor betydelse är kyrkogårdarna runt kyrkorna som är omvårdade och används. Många av dem har en intakt medeltida utsträckning. Andra visar kyrkogårdens utveckling under 1800-talet och hur folkmängden ökat. Trädrader och gravtyper illustrerar hur nya delar har tagits i bruk under 1800- och 1900-talet.

Anmärkningsvärt är att kyrkorna ännu används för sitt ursprungliga syfte. För Gotlands del har det kunnat ske utan större ombyggnader av kyrkorna, trots förändringar i befolkningsstorlek. Nästan alla är i bruk (de som är öde har varit det sedan minst 400 år) och används, om än med olika intervall. Öns kyrkor har genom sin ålder, kvalitet och i sammanhanget starka karaktär en

identitetsskapande roll. I de många, ofta små, socknarna finns en särskild känsla, där kyrkorna intar rollen av kraftfulla symboler för hemsocknen. Hur klockorna har ringts avspeglar skillnader mellan kyrkorna och än idag finns kimningsstenar beredda i klockvåningen för det ringningssätt med små stenar som endast finns på Gotland och de skånska landskapen. Kyrkorna har både en starkt lokal förankring och utgör samtidigt punkter i ett världsomspännande nätverk som förbinder länder och kontinenter genom religion, arkitektur, konst, musik över århundraden.

Sedan ett drygt sekel har kyrkorna på ön varit en turistmagnet. De är öppna sommartid, på ett annat sätt än på det svenska fastlandet, och brukar vara välbesökta.

Bruksvärden

Följande bygger på de 349 svar från besökare som inkom via de enkäter som sommaren ställdes 2019 i 16 kyrkor i Romaklosters och Klinte pastorat. Av dessa 349 personerna besökte 52 % kyrkan för första gången.

De som räknas in som återkommande besökare har angivit att de besöker kyrkan ofta, ibland eller sällan/någon gång per år. Genomgående är gravskötsel, besök av anhörigs grav samt delta i gudstjänst och andakt de främsta anledningarna till besök. Av de barnfamiljer som bor i socknarna kan man utläsa andra motiv till återkommande besök en förälder skriver såhär ”Vi bor nära kyrkan. Ibland går vi hit och letar Pokémon och övar vår minsta att läsa, precis som vår äldsta son gjorde när han lärde sig läsa”. Konserter anges också som en stor anledning till besöket. För dessa besökare står kyrkan för hembygd, barndom, en knutpunkt, trygghet samt en plats för släkten genom århundraden. De uttrycker en stor glädje och stolthet över sina kyrkor och betonar hur viktig den är för sockens identitet, historia och sammanhang samt för individens släkthistoria.

Förstagångsbesökarna kan majoriteten kopplas till turism, många anger att de hade som mål att besöka minst en kyrka på ön under sin semester eller att besöka många/samtliga av öns kyrkor. Benämningen kyrksafari var en återkommande anledning. Några av dessa förstagångsbesökare uppskattar kyrkorna som en stillsam plats att komma till för att få lite lugn och ro, medan andra ser kyrkan som ett värdefullt nationellt kulturarv och historiedokument. Intresse för konst, kultur, arkitektur och historia beskrivs återkommande som en av anledningarna till besöket.
Generellt sätt var besökarna mycket nöjda med tillgängligheten (74%). Många påpekade att det är trevligt att kyrkan är upplåst så att man får möjlighet att komma in samt är glada att se att kyrkorna och kyrkogårdarna är så välskötta. De som inte var nöjda med tillgängligheten påpekade oftast för dålig belysning i kyrkan, nedsatt framkomlighet med rullstol och dylikt i grusgångar samt vid trösklar, svårighet att öppna eller stänga porten.

När det gäller information var det många som saknade informationsbroschyrer att titta i på plats samt att kunna köpa med sig hem. Där det fanns information efterfrågades mer lättläst text och mer bilder. Genomgående önskades även information på engelska samt ibland även tyska. Flera kommenterade att de sökte mer information på nätet eller i turist-appar samt kompletterade med information från böcker, exempelvis Änglar & Drakar.

Kyrkobyggnaden

Kyrkobyggnaden är mycket välbevarad sedan medeltiden. Till exempel är alla fönstren bevarade med poster och masverk och några nya fönsteröppningar har inte tillkommit till kyrkorummet.

Kyrkorummet har en stor och hög rymd. Till kyrkans mer uppmärksammade saker hör portalernas huggna bilder i relief på kapitälbanden. Unikt är att de följer en serie som börjar i nordportalen och via korportalen avslutas i långhusets sydportal. Den lilla bönekammaren med hagioskop utgör en av en serie liknande på Gotland, vilka ofta uppmärksammats och varav den i Martebo är en av de bäst bevarade och en av de yngsta.

I tornets övre delar förekommer elegant byggda muröppningar. Den östra ljudgluggen, som nu döljs av långhustaket, uppvisar ett mycket ovanligt bevarat exempel på medeltida målad fasaddekor.

Åke Pornes restaurering hör till de sista av de stora restaureringarnas tid och avspeglar flera tydliga drag från sin tids restaureringsarkitektur.

Kyrkans inventarier

Av kyrkans inredning är värt att lyfta fram är att det medeltida murade högaltaret och ett sidoaltare är i behåll, liksom sakramentsnischen på korets södra sida. Predikstolen utgör en av landets äldsta. Den lilla läktaren från 1600-talet uppvisar också en ålderdomlig form och placering. Altaruppsatsen och bänkinredningen har finstämt måleri från 1700-talet. Kalenderverket som hör till timglaset är värt att lyfta fram.

Kyrkogården

Martebo kyrkogård tillhör Gotlands medelstora kyrkogårdar efter en utvidgning åt väster. Den uppvisar tydliga årsringar genom avgränsningen mellan den äldre och yngre kyrkogården. Kyrkogårdens utvidgning och storlek berättar om sockens expansion och ökade befolkningsmängd.

Kyrkan med kyrkogården, den närliggande prästgården vars ingång mot kyrkogården är bevarad och den tidigare skolan öster om kyrkan ger en sammanhållen helhetsmiljö som berättar om socknens viktiga angelägenheter kring kyrkan.

Kyrkogården omges av stenmurar. Den äldre delen av en kallmurad kalkstensmur och den yngre delen av en murad kalkstensmur. De olika murtyperna speglar åldern på respektive kyrkogårdar.

En huvudgång leder in på den äldre kyrkogården från norr. I övrigt saknas här gångsystem vilket är ett ålderdomligt drag. Den yngre kyrkogården har ett tidstypiskt gångsystem.

Den äldre kyrkogården omges av trädrader i öster och norr vilka är rester av en tidigare trädkrans. Kring den yngre kyrkogården finns en trädkrans. Sammantaget bidrar träden samt prästgårdsparken i söder till en lummig, rofylld miljö utan att skymma kyrkobyggnadens tilltalande och intressanta sydfasad.

Söder om kyrkan finns ett flertal högresta gravvårdar, varav flera svarta graniter. Norr om kyrkan saknas synliga gravar. Många av gravstenarna speglar bygdens historia, dess människor, gårdar och näringsliv och representerar på så vis ett stort historiskt, kulturhistorisk och konstnärligt värde. 16 av gravvårdarna på kyrkogården anges som kulturhistoriskt värdefulla/intressanta i kyrkogårdsinventeringen 1996.

Naturvärden

De gamla träden bör om möjligt bevaras. Träden, och buskagen är värdefulla miljöer för kryptogamer och insekter och som boplatser för fåglar. Det gäller även murar som inte är putsade. En stor del av den biologiska mångfalden är knuten till gamla träd och idag utgör kyrkogårdarna en av de viktigaste miljöerna för bevarandet av hotade växt- och djurarter.

Vid Martebo kyrkogård finns inte några speciellt värdefulla träd utpekade av Länsstyrelsen. Man bör uppdatera om det finns några rödlistade arter genom kontakt med Länsstyrelsen. Vi rekommenderar att man använder Riksantikvarieämbetets metod *Fria och Fälla (2014)* vid förändringar av trädplanteringar som kan påverka murar och gravvårdar.

Händelselista Martebo kyrka

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
1139	Byggnadsår enligt Strelow.	SvK
s. 1200-tal	Dopfunten.	SvK
o. 1250	Tornet byggdes (enda kvarvarande byggnadsdelen av en romansk kyrka på platsen).	SvK
1300	Gravsten över Snovald och hans söner Johan och Olof i korgolvet.	SvK
o. 1330	Nuvarande koret med sakristian och långhuset med bönekammaren byggdes (GK anger ”under 1300-talets förra hälft”).	SvK, GK
1392	Gravsten över Botvi, dotter till Ganvid, i korgolvet.	SvK
1400-tal	Birgittabild av sten (förlorad).	Svk, GK
	Muralmålningar av ”Passionsmästaren” i långhuset.	
1500-tal	Biskopsbänk, predikstol.	SvK
Senmedeltid	Fattigstock.	SvK
o. 1550	Predikstolen.	SvK
1596	Bottel kyrkobyggare erhöll betalning för halva taket över ”lille sanghuset”.	SvK
1624	En bänk byggdes.	SvK
1625	Två bänkar byggdes.	SvK
1629	Skriftestol.	SvK
1658	Epitafium över prästen Thomas Bothels, målat av Johan Bartsch d.ä.	SvK GKS
	Predikstolen målades av Johan Bartsch d.ä.	GKS
1659	Räcket till predikstolstrappan målades av Johan Bartsch d.y.	GKS
1675	Altaruppsatsen.	SvK
1676	Altaruppsatsen målades av Jacob Blass.	SvK
1679	Predikstolstrappan tillkom.	SvK
1682	Läktaren byggdes.	SvK
1685	Nya takstolar och tegel på ”dhett mindre sånghus”.	SvK
1687	Altarskranket tillverkades av snickaren Felderman.	SvK
	Korbänk av snickaren Felderman.	SvK
	Tio mansbänkar byggdes.	SvK
	Predikstolen flyttades närmare N långhusväggen.	SvK
	Dopfunten flyttades.	SvK
1700-tal	Väggskåp i sakristian.	SvK
1701	Tornhuven nybyggdes.	SvK
1704	Tegel omnämns på kyrkotaket.	SvK
1727	Korbänken målades.	SvK
	Bänk för "prästgårdens fruntimmer" byggdes i ett nytt bänkkvarter i mittgången.	SvK
	Bänken t. h. om långhusportalen byggdes, målades av J(onas) (Gustaf) Möller.	SvK, GKS

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
1735	Nummertavla.	SvK
1769-70	2600 tegelpannor införskaffades.	SvK
1773	Trägolv i koret ersattes med ett stengolv.	SvK
	Klockdäck med ekränna lades in i tornet.	SvK
1773-74	Fyra nya bänkar byggdes i mittkvarteret.	SvK
1774	Altaruppsatsen målades om av (Johan) Nik(las) Weller.	SvK, GKS
1774-80	Bänkinredningen målades av (Johan) Nik(las) Weller.	GKS
1774-75	Altarskranket målades av mäster Nic. Weller.	SvK
1775-76	(Johan) Nik(las) Weller målade "skriftebänken".	SvK, GKS
1776-77	Korbänken utvidgades (en extra bänk).	SvK
1776	Kvinnobänkarna byggdes om.	SvK
1778-79	Korbänken målade av (Johan) Ni(klas) Weller.	SvK
	Biskopsbänken målades av Jonas Gustaf Möller.	GKS
1781-82	Gossebänk i koret.	SvK
1782-83	De tre östligaste takstolarna över långhuset nybyggdes.	SvK
1700-tal	Draperimålning på väggarna i hela kyrkorummet.	GF
o. 1800	Sockenmagasinet byggdes.	SvK
1801-02	Sakristidörren skoddes med plåt.	SvK
1830-30	Trävägg mot tornrummet fanns.	SvK
1840	Kyrkklockan gjuten av Seipel & Liljendahl, Stockholm.	GF, GKR
1855-56	Kristallkrona införskaffades.	SvK
1865	Orgelmelodium införskaffades.	SvK, BH
1870-86	Övre delen av altaruppsatsen avlägsnades.	SvK
	Bänkkvarteret i mittgången togs bort.	SvK
1879	Nummertavla.	SvK
o. 1880	Korbänken byggdes om.	SvK
1899	Kyrkogårdsmuren sänktes.	SvK
1909	Vedkamin (arkitekt(?) Nils Pettersson).	BH
1910	Nya kolonnetter (12 st.) i samtliga portaler.	SvK
	Tre nya glasfack av medeltida typ efter ritning av byggmästare/arkitekt Nils Pettersson insattes i S korfönstret (BH anger 1909).	SvK, BH
1915	Orgel av E. Lundén, Göteborg, (BH anger 1914 samt arkitekten Johan Österlund)	ISO, GF, BH
1956	Långhustaket lades om med nya tegel på tät bördning. Hängrännor och stuprör.	GF
1957	Faltaket över sakristian och sockenmagasinet lades om.	GF
	Ny kolonnett i tornets V ljudglugg.	GF
	N portalen konserverades av E. Olsson, Sanda då den vid den utvändiga restaureringen stänkts ned med kalkstänk.	ATA
1960	Altartavla, predikstol och epitafiet konserverades av E. Olsson, Sanda.	ATA
1971	Kyrkogården utvidgades åt V, den gamla muren mellan de båda kyrkogårdarna sänktes.	GF, ATA

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
1971-72	Ut- och invändig restaurering efter förslag av ing. Ingmar Holmström, Restaureringsteknik AB, Stockholm (utvändiga arbeten) och domkyrkoarkitekt Åke Porne, Stockholm (invändiga arbeten). Omläggning av faltak över bönekammaren, nya hängrännor och stuprör, ny panel på tornhuven med invändigt avvattningssystem, putsning och kalkavfärgning av samtliga fasader, åskledare, rengöring av väggar och valv i kyrkorummet och i sakristian, framtagning av muralmålningar i kor och långhus (konservator Erik Olsson, Sanda), upptagning av två väggnischer i långhuset och två d:o i koret, nya trägolv och höjning av golvet i tornrummet, bänkkvarteren i långhuset flyttade ut från ytterväggarna, framflyttning av biskopsbänken, ny vägg mot tornrummet, ny el-belysning och varmluftsvärmeanläggning (borttagning av vedkamin), nytt fristående knäfall.	GF, GK
	El-ringning.	GF
	Bänkar, altartavla, skriftestol, korbänk, predikstol, altarskrank, skriftmålsbänk, läktare, skärmbänk samt all övrig inredning rengjordes av E. Olsson, Sanda.	GKR ATA
1973	Ny orgel från Anders Persson Orgelbyggeri, Viken.	ISO, GF
1978	Toalett inredd i en del av sockenmagasinet.	GF
1987	Orgelhuset målades.	GF
1988	Ny mässingskrona i koret, kristallkronan magasinerad.	GF
1989	Votivskeppet upphängt i långhuset.	GF
	En andra kyrkklocka, gjuten av Bergholtz Klockgjuteri AB, Stockholm.	GF
1991	Komplettering av kyrkogårdsbelysningen beviljades.	ATA
1993	Ljusbärare.	GF
2000	Minneslund.	GF
2001	Fasaderna putslagades och kalkavfärgades.	GF
2007	Hissar till ljuskronorna monterades	Muntl.
2012	Restaurering av sakristia, installation av textil- och förrådsskåp samt konservering av kyrkliga textilier. Entreprenör Lotine och Byggnadshyttan på Gotland.	GM
2012	Restaurering av kyrkogårdsmuren. Entreprenör Skogsvårdsstyrelsen.	GM
2014	Installation av ny värmeanläggning. Entreprenörer Gardells plåt, JoSwe El, Byggnadshyttan på Gotland	GM
2016	Konservering av portalen. Entreprenör Skanska Stenkonservatorn.	GM

Förkortningar:

ATA	Riksantikvarieämbetets arkiv, Stockholm (2008-10-20).
BH	Byggnadshyttan på Gotland 2005-2006, årsskrift, 2007.

GF (GM)	Gotlands fornsals arkiv. (Gotlands Museum).
GK	Lagerlöf, E., och Svahnström, G., Gotlands kyrkor. En vägledning, 1991.
GKM	Söderberg, B. G., Gotländska kalkmålningar 1200-1400, 1971.
GKR	Rohr, I., Gotlands Kyrkklockor och Ringningsseder, 1985.
GKS	Svahnström, G., och Svahnström, K., Måleri på Gotland 1530-1830, 1989.
ISO	Johansson, T. (red.), Inventarium över svenska orglar 1989: II, Linköping och Visby stift, 1990.
Inskr.	inskrift i kyrkan
kh	kyrkoherde
Muntl.	Muntlig uppgift från församlingen.
o.	omkring.
s.	sent.
SHM	Statens Historiska Museum
Strelow	Strelow H. Nilssön, Cronica Guthilandorum, 1633.
SvK	Sveriges Kyrkor, Gotland bd I, 1931.
t.	tidigt.

Lagskydd

Kyrkor har ett generellt lagskydd, som till stor del handlar om deras kulturhistoriska värde. Eftersom lagstiftningen måste vara exakt har kyrkobyggnader enligt Kulturmiljölagen definierats som en kyrka som var invigd och förvaltad av Svenska kyrkan vid början av år 2000. Av dessa har kyrkor byggda före 1940 (och några speciellt utvalda yngre) ett särskilt lagskydd (KML 4 kap. 2-5 §§). Särskilda instruktioner finns i lagen kring kyrkliga inventarier och begravningsplatser. Att kyrkor inom Svenska kyrkan i dessa sammanhang har en särställning framför andra beror inte på samfundstillhörighet eller band till svenska staten utan på att Svenska kyrkan omfattar de äldre kyrkor som ofta har rika konst- och kulturskatter och som av tradition på ett lokalt plan har haft en stark offentlig ställning. Lagstiftningen har hållits på en generell nivå, men en närmare precisering kring enskilda kyrkomiljöers lagskydd finns i Kulturmiljövårdens bebyggelseregister (Bebyggelseregistret). Därutöver finns en del äldre frikyrkor som är byggnadsminnen, kyrkor som i historisk tid tagits ur kyrkligt bruk och övergått till privat eller statlig ägo samt kyrkoruiner. Dessa omfattas av lagbestämmelser kring byggnadsminnen, fasta fornlämningar med mera. Här har samlats en förteckning över de lagbestämmelser som reglerar användning och förändringar av kyrkor, kyrkoinventarier och begravningsplatser som kulturmiljöer.

Kulturmiljölag (1998:950) t.o.m. SFS 2019:864

Kyrkobyggnaden, kyrkogården, begravningsplatsen, och de kyrkliga inventarierna skyddas av Kulturmiljölagens (tidigare kallad Kulturminneslagen) olika kapitel enligt nedan:

- 1 kap. 1 § anger att det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda kulturmiljön samt att det ansvaret delas av alla med syftet att tillförsäkra nuvarande och kommande generationer tillgång till en mångfald av kulturmiljöer.
- Fornlämningar och fornfynd skyddas av 2 kap. både de som är kända sedan tidigare och de som inte är kända sedan tidigare. Flertalet kända finns i Riksantikvarieämbetets databas fornsök.
- 4 kap. 1 § anger att kulturhistoriska värdena i kyrkobyggnader, kyrkotomter, kyrkliga inventarier och begravningsplatser är skyddade enligt bestämmelserna i detta kapitel. 2-5 §§ reglerar kyrkobyggnaden och kyrkotomten.
  skydd för kyrkliga inventarier 6-10 §§, 11-15 §§ reglerar begravningsplatser. 15 a beredskapsförberedelser som under höjd beredskap behövs för vård och underhåll av de kyrkliga kulturminnena.
- 5-8 kap. skydd mot utförsel av respektive återlämnande av kulturföremål som olagligt förts bort från en stat.
- 9 kap. begränsar militär användning av kulturegendom i händelse av väpnad konflikt med hänvisning till Haagkonventionen från 1954.

Begravningslag (1990-1144) t.o.m. SFS 2019:867

Begravningslagen reglerar verksamheten för kyrkogårdar, begravningsplatser och krematorier. I begravningslagen understryks den enskilde gravrättsinnehavarens rättigheter och skyldigheter gällande gravanordningens utformning och skötsel. I lagens 7 kapitel ges möjligheter för upplåtaren, dvs kyrkogårdsförvaltningen att skydda och behålla kulturhistoriskt värdefulla gravplatser och gravvårdar.

Plan- och bygglag 2010:900 t.o.m. SFS 2020:603

Plan-och bygglagen reglerar avvändning av mark och vatten och om byggande. Bestämmelserna syftar till att, med hänsyn till den enskilda människans frihet, främja en samhällsutveckling med jämlika och goda sociala levnadsförhållanden och en god och långsiktigt hållbar livsmiljö för människorna i dagens samhälle och för kommande generationer. Byggnader, bebyggelseområden och allmänna platser som anses vara särskilt värda att bevara har ett förstärkt skydd. Dessa får inte förvanskas enligt PBL 8 kap. 13 §. Vid bygglov för ändring eller flyttning av byggnader och anläggningar utanför detaljplan och områdesbestämmelser ska byggnadsnämnden pröva om åtgärden utförs varsamt enligt 8 kap. 17-18 §§.

Miljöbalken (1998:808) t.o.m. SFS 2020:684

Miljöbalken ska enligt kapitel 1 tillämpas så att värdefulla natur- och kulturmiljöer skyddas och vårdas. Områden som utpekats som riksintresse skall markeras på den lokala översiktsplanen vilken finns på Region Gotlands hemsida.

- I kapitel 3 regleras vad som gäller för områden av riksintressen för kulturmiljö.
- Kapitel 4 för vissa större områden, som i sin helhet är av riksintresse på grund av de natur- och kulturvärden som finns i området (t.ex. är Gotland som helhet utpekat som riksintresse för turismen och friluftslivet 4 kap 2 §).
- Biotopskydd regleras i 7 kap. 11§.
- Nyckelbiotoper alla skogsbruksåtgärder är samrådspliktiga enligt 12 kap. 6 §.
- På Gotland är de 92 medeltida kyrkomiljöerna samtliga utpekade som riksintresse för kulturvärden vilket bland annat regleras i 3 kap. 6 §.

Kyrkoordning t.o.m. SvKB 2019:11

Gällande kyrkoordning för Svenska kyrkan reglerar skyddet av kyrkobyggnaden och de kyrkliga inventarierna främst genom 10 avdelningen, 40 kap 2 §.

Källor

Offentligt tryck:
Kulturmiljölag (1998:950) t.o.m. SFS 2019:864
Begravningslag (1990-1144) t.o.m. SFS 2019:867
Plan- och bygglag 2010:900 t.o.m. SFS 2020:603
Miljöbalk (1998:808) t.o.m. SFS 2020:684
Kyrkoordning t.o.m. SvKB 2019:11

Källor och litteratur

Viktiga källor som använts är följande: *Gotlands Museums arkiv*, Visby, med sockenvis och på kyrkan sorterade uppgifter om arkeologiska fynd från 1800-talets slut och framåt. *ATA (Antikvarisk-topografiska arkivet)*, Riksantikvarieämbetet, Stockholm. Centralarkiv sedan 1600-talet för ämnena arkeologi, kulturmiljövård, medeltidens konst- och byggnadshistoria, museologi och numismatik. *Fornreg* - Riksantikvarieämbetets registreringsverktyg för yrkesverksamma inom kulturmiljövården för att registrera information om arkeologiska uppdrag och lämningar i Sverige. *Fornsök* - Riksantikvarieämbetets fritt tillgängliga söktjänst med information om alla kända registrerade fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar i Sverige. *SHM (Statens Historiska Museer)*, Stockholm, omfattande bland annat Historiska Museet, som är centralmuseum för arkeologiska fynd i landet.

Otryckta källor

Elmshorn, M. 2014. Gotland, Martebo 93:1, Kyrkogården. Gotlands Museums dnr: 2014-298-1.
Engeström, R. 1979. Martebo socken – kyrkogården. Gotländskt Arkiv Sid. 124.
Rapport skriven inom Rapportprojektet.
Handlingar i Gotlands fornsals arkiv, Visby
Handlingar i Riksantikvarieämbetets arkiv, Stockholm.
Inventering av inventarierna i Martebo kyrka 1998-2000, utförd av Birgitta Lerberg m.fl.
Inventering av Martebo kyrkogård, utförd 1996 av antikvarie Roger Öhrman, Gotlands fornsal.
Program för utvändiga reparationsarbeten på Martebo kyrka, upprättat 2001 av arkitekt Jan Utas, Visby.
Vård- och underhållsplan Martebo kyrka 2020. Jan Utas, Visby.

Tryckta källor

Byggnadshyttan på Gotland 2005-2006, årsskrift, 2007.
Böttger-Niedenzu, B. & Niedenzu, A. 1988. Neufunde gotländischer Bildsteine 1981–1985. Skandinavistik 18.
Johansson, T. (red.), Inventarium över svenska orglar 1989:II, Linköpings och Visby stift, 1990.
Lagerlöf, E., Svahnström, G., Gotlands kyrkor, 1991.
Rohr, I., Gotlands kyrkklockor och ringningsseder, 1985.
Strelow H. Nilssøn, Cronica Guthilandorum, 1633.
Svahnström, G., Svahnström, K., Måleri på Gotland 1530-1830, 1989.
Svahnström, G. 1972. Den helige Dionysius i Martebo. *De hundra kyrkornas ö 1972*. Sid. 21-29.
Swanström, E. 1995. Arkeologisk förundersökning Kyrkogården 1:1, Martebo socken, Gotland. Dnr 4933/91. UV Visby Rapport 1995:30.
Sveriges Kyrkor, Gotland band 1, 1931.
Söderberg, B. G., Gotländska kalkmålningar 1200-1400, 1971.
Utas, J., Om gotländska valv: examensarbete i arkitekturens teori och historia Chalmers tekniska högskola, 1971.

Kartor

Skattläggningskarta Martebo sn 1752. Lantmäteristyrelsen H62-1:1.
Laga skiftes karta 1881. Lantmäteristyrelsen H62-3:2.